

ΚΑΝΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ

Ελένη Τροβά
Δ.Ν., Δικηγόρος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Παρά την παραδοσιακή ρύθμιση των ζητημάτων που συνδέονται με τον θάνατο από τη θρησκεία, το κράτος και την οικογένεια, η βούληση του ίδιου του προσώπου τα τελευταία χρόνια απέκτησε ιδιαίτερη σημασία με αφορμή την πολιτική κηδεία, την αποτέφρωση, τον τόπο ταφής κ.ο.κ. Το παρόν αντιμετωπίζει το συνταγματικό πλαίσιο των διατάξεων που αφορούν στα επίμαχα αυτά ζητήματα, τα οποία βρίσκονται στον πυρήνα των ζητημάτων που συνήθως δεν αγγίζει κανείς με ευκολία. Η θεμελίωση της ελευθερίας της βούλησης στη μνήμη, στους τόπους μνήμης και στη διεξαγωγή της ταφής καθίσταται ιδιαίτερα επίκαιρη λόγω της κινητικότητας των ανθρώπων, επώνυμων και ανώνυμων, στην υφήλιο: είτε δηλαδή αφορά στη Μαρία Κάλλας είτε στον ανώνυμο μετανάστη, που πεθαίνει και αξιώνει το νεκρό της/του σώμα να τύχει του σεβασμού που η ίδια/ο ίδιος του προσέδωσε με τη βούλησή της/του.

ABSTRACT

Even though issues related to death are traditionally regulated by religion, the state and the family, in recent years the will of the person himself has acquired particular importance in respect of civil funerals, cremations, burial place etc. The present addresses the constitutional framework of the provisions related to these contentious issues, which lie at the core of the questions that are not usually easily raised. The fact of establishing freedom of will on the basis of memory, places of remembrance and the carrying out of the burial, becomes particularly relevant due to the mobility of people in the world, both famous and anonymous; i.e., whether it concerns Maria Callas or the anonymous immigrant who dies and claims that their dead body be treated with respect, as per the person's own will.

Για τη συντήρηση της μνήμης τους, κάποιοι άνθρωποι καταφεύγουν σε έργα που θεωρούν ότι τους προσφέρουν την αιωνιότητα¹. Οι Πυραμίδες, το Τατζ Μαχάλ και άλλα μεγάλα μνημεία αναδεικνύουν τη σημασία του τόπου ταφής για την ιστορία, τη σχέση του θανάτου και της μνήμης, τη σημασία του τάφου καθεαυτού για τους ανθρώπους ιστορικά. Αλλά και ο ίδιος ο τόπος ενταφιασμού αποτελεί σημείο αναφοράς για τον άνθρωπο, καθώς στον χώρο εκείνο συναντιέται το παρελθόν και το μέλλον, δηλαδή η μνήμη του προσώπου που αποβίωσε με τους απογόνους του ή με όποιον το θυμάται. Βέβαια, η στάση αυτή των ανθρώπων δεν ισχύει για κάθε πολιτισμό, καθώς κάποιοι πολιτισμοί ανέδειξαν άλλη σχέση του προσώπου με τον θάνατο και δεν έδιδαν έμφαση στη μνήμη και στα σύμβολα διατήρησής της. Έτσι, για κάποιους προτιμήθηκε ως τελευταία θυσία (Antyesti)² η αποτέφρωση και το σκόρπισμα της στάχτης στον άνεμο, για άλλους η προσφορά του νεκρού ως τροφή στα όρνια κ.ο.κ. Οι Γάλλοι πάλι επέλεξαν το Πάνθεον ως τόπο τιμής εκλεκτών νεκρών, αφήνοντας την απόφαση της σημασίας της ζωής των προσώπων στους αρμόδιους φορείς για να χαράζουν πολιτική μνήμης και αξίας.

Η απόφαση για τον τρόπο διατήρησης της μνήμης άλλοτε, λοιπόν, επαφίεται στο δόγμα, άλλοτε στην πολιτεία, άλλοτε στην οικογένεια και ενίοτε αποτελεί ζήτημα ελευθερίας της βούλησης του προσώπου που κατά τη διάρκεια του βίου του αποφασίζει για τα του θανάτου και της ταφής του. Η κυριαρχούσα αντίληψη στον δυτικό πολιτισμό συνέδεε το νεκρό σώμα με το θείο ή στη συνέχεια με το κράτος ή και παράλληλα με το θείο και τους εκπροσώπους του και το κράτος³. Υπήρξαν, όμως, και φωνές που επιδίωξαν να αποσυνδέουν τη θρησκεία και τις παραδόσεις, προάγοντας το δικαίωμα επιλογής και αυτοδιάθεσης⁴. Τα τελευταία χρόνια, όμως, η βούληση του ατόμου⁵ εμφανίζεται να υπερισχύει των ταφικών αντιλήψεων και να ανοίγει μια σημαντική συζήτηση, η οποία άπτεται σοβαρών πολιτισμικών ταμπού, των σχέσεων του θανάτου με τη θρησκεία κ.λπ. Η συζήτηση αυτή δεν θα είχε ίσως νόημα για άλλους πολιτισμούς όπου η διαχείριση του θανάτου εναπόκειται αποκλειστικά σε συγκεκριμένες κάστες και θρησκευτικά έθιμα, αλλά η διεθνοποίηση των συνθηκών ζωής επιβάλλει τη συζήτηση του ζητήματος και σε επίπεδο νομοθεσίας και σε επίπεδο βιοηθικής και σε επίπεδο φιλοσοφικής

¹ Pasteau Ph., *Honorer les morts*, Inflexions, 2017/2 (No 35), σελ. 123-128. DOI: 10.3917/infle.035.0123, <https://www.cairn.info/revue-inflexions-2017-2-page-123.htm>, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021· Douglas D., *Θάνατος μια σύντομη ιστορία*, Πολύτροπον, 2007.

² Pandey R. B., "The Hindu Sacraments (Saṁskāra)" σε: S. Radhakrishnan (ed.), *The Cultural Heritage of India, Vol. II, Kolkata: The Ramakrishna Mission Institute of Culture*, 1962 και 2003, σελ. 411-413.

³ Wortley J., *The origins of Christian veneration of body-parts*, Revue de l'histoire des religions [En ligne], 1 | 2006, mis en ligne le 18 Janvier 2010, consulté le 18 Octobre 2021, <http://journals.openedition.org/rhr/4620>, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021, DOI: <https://doi.org/10.4000/rhr.4620>· Uzell J., *Factsheet: Death and funerals in world religions*, <https://religionmediacentre.org.uk/factsheets/death-funeral-rituals-in-world-religions/>, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021· Αλεξιάς Γ., *Η διαχείριση του θανάτου στο νοσοκομείο: Η εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2002, σελ. 229-256, και ιδίως σελ. 232, Doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.9071>.

⁴ Davis D., *Θάνατος μια σύντομη ιστορία*, υποσ. 1· Καραβοκύρης Γ., *Περί του «δικαιώματος» στον θάνατο*, ΕφημΔΔ 2010.114 με αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵ Αντί πολλών βλ. Καραβοκύρη Γ., «Άρθρο 5 παρ.1 Σ. (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, προσωπική αυτονομία)», σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (διευθ.), *Το Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2017, σελ. 82-92 με αναλυτική βιβλιογραφία· Αττωνίου Θ., *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2010· Βασιλόγιαννη Φ., *Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο: ένα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας νομικής έννοιας*, Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2013, σελ. 133 επ.· Ζολώτα Τ., *Η προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων κατά τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Sakkoulas online, 2018, σελ. 81-87.

αναζήτησης⁶. Αμερικανικής καταγωγής⁷ ένα σύνολο νομοθετικών ρυθμίσεων που θεωρούν αυτονόητο το λαϊκό κράτος πολυθρησκευτικών κοινωνιών, διαχέεται διεθνώς στις νομοθεσίες κρατών⁸ που αντιλαμβάνονται την ανάγκη ρύθμισης των ζητημάτων των νεκρών, της μνήμης τους αλλά και του ίδιου του νεκρού σώματος, προξενώντας έντονη συζήτηση σε νομικό επίπεδο, όπως θα διαπιστώσουμε. Η υπεροχή της προσωπικής αυτονομίας⁹ έναντι των νεκρικών ταμπού σε μια ιστορική περίοδο μετακινήσεων πληθυσμών που τους οδηγούν μακριά από τα νεκροταφεία του χωριού τους δεν αποτελεί κοινή παραδοχή του συνόλου των δικαϊκών συστημάτων, τα οποία εξελίσσονται σταδιακά και αργά.

Πολλοί άνθρωποι μεριμνούν για τα του θανάτου τους σχεδιάζοντας την ταφή τους, την πομπή που θα προηγηθεί κ.ο.κ. Το φαινόμενο συναντάται ιστορικά και αφορούσε κυρίως βασιλείς και πρόσωπα εξουσίας. Πρόσφατα δια-

βάσαμε για τον εκλιπόντα βασιλικό σύζυγο της Αγγλίας πως είχε σχεδιάσει λάβαρο, κατάλληλο όχημα κ.ο.κ. για την πομπή του νεκρού του σώματος. Δεν είναι ο μόνος. Ενίστε μάλιστα και η νομοθεσία, όπως θα δούμε, καταπιάνεται με τις επιθυμίες ταφής και διαχείρισης του νεκρού σώματος των προσώπων με σκοπό το ζων πρόσωπο να ρυθμίζει τα της μελλοντικής ταφής του. Δεν θα μπορούσε το ζήτημα παρά να φθάσει στον νομοθέτη¹⁰. Η καύση των νεκρών, η λεγόμενη και αποτέφρωση, προξένησε σοβαρές συζητήσεις για χρόνια στην Ελλάδα¹¹, αλλά και το ζήτημα της ταφής των αλλόθρησκων έχει απασχολήσει την εθνική έννομη τάξη. Η βούληση ως προς ανάλογα ζητήματα μπορεί κατά το νομοθέτη να εκφράζεται και ως προς τον τελετουργικό τύπο της κηδείας ως πολιτικής, τη δωρεά οργάνων συμπληρώνοντας το πλαίσιο το οποίο επιτρέπει σε ζώντες να διαχειριστούν το μετά θάνατον πεπρωμένο του νεκρού τους σώματος.

⁶ Py B., *La mort et le droit*, Coll. "Que-sais-je?", No 3339, PUF, 1997· Rials S., *La difficile réforme du service et des pompes funèbres: Revue administrative*, 1980, σελ. 348.

⁷ Μεγάλη συζήτηση υπάρχει για την έννοια της "Living Will" στις ΗΠΑ σε κοινωνιολογικό και νομικό επίπεδο. Βλ. Strand J. G., *The Living Will: The Right to Death with Dignity?*, 26 Case W. Rsrv. L. Rev. 485 (1976), <https://scholarlycommons.law.case.edu/caselrev/vol26/iss2/7> με αναλυτική βιβλιογραφία, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021 αλλά και Fagerlin A./Schneider C. E., *Enough: The Failure of the Living Will*, The Hastings Center Report, Vol. 34, No. 2 (Mar. - Apr., 2004), σελ. 30-42· Robertson J. A., *Second Thoughts on Living Wills*, The Hastings Center Report, Vol. 21, No. 6 (Nov. - Dec., 1991), σελ. 6-9.

⁸ Στη Γαλλία, η αποτέφρωση νεκρών επιτράπηκε με διάταγμα από το 1789, αλλά ρυθμίστηκε πληρέστερα με νόμο της 15ης Νοεμβρίου 1887. Στη Γερμανία, ο σεβασμός στη βούληση του αποθανόντος διασφαλίζεται με έναν συνδυασμό διατάξεων και με νόμο του 1934 περί αποτέφρωσης των νεκρών εξισώνεται με την ταφή. Στην Ισπανία, το θέμα ρυθμίστηκε το 1945 με τον νόμο περί θρησκευτικής ελευθερίας. Στη Βρετανία, επιτρέπεται η αποτέφρωση των νεκρών με δικαστική απόφαση του 1884. Το 1997 η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Αποτέφρωσης εγκαίνιασε την εποχή που τα αιτήματα της νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην καύση αλλά και της δημιουργίας υποδομών αποτέφρωσης υποστηρίζονται από έναν θεσμικό φορέα.

⁹ Για την προσωπική αυτονομία βλ. αντί πολλών Γιαννακόπουλο Κ., *Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων*, ΕφΔΔ 2/2012· Karavokyris G., *L'autonomie de la personne en droit public français*, Thèse, dir. Jean Morange, Université Paris II, Paris, 2008· Καραβοκύρη Γ., «Οικογενειακή ζωή και προσωπική αυτονομία», σε: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Σύμφωνο συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών. Η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας*, ΙΜΔΑ-Andy's Publishers, 2015, σελ. 87-97, [link](#), ιδίως σελ. 89 επ. και υποσ. 4, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021· Καραβοκύρη Γ., *Συναίνεση και Αυτονομία: με αφορμή τα όρια της σεξουαλικής αυτοδιάθεσης στη νομολογία του ΕΔΔΑ*, https://www.constitutionalism.gr/1594-synainesi-kai-aytonomia-me-aformi-ta-oria-tis-sexo/#_ftnref12, ιδίως υποσ. 12 με αναλυτική βιβλιογραφία, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021, Τσεβά Χ., *Παρατηρήσεις στην ΕΔΔΑ, Α.Ρ. Γαρçon και Nicot κ. Γαλλίας*, 6-4-2017, ΘΠΔΔ, 7/2017, σελ. 649.

¹⁰ Ο νομοθέτης έχει καταπιαστεί διεθνώς με ιδιαιτερότητες των ζητημάτων ταφής, όπως πρόσφατα με αφορμή την πανδημία Covid-19, για να προβλέψει ιδιάζοντα μέτρα. Βλ. σχετικά στη Γαλλία π.χ. Décret N° 2020-1567 du 11 Décembre 2020, JO du 12 Décembre.

¹¹ Αναλυτικότερα βλ. το μέρος VIII.

Η βούλψη, λοιπόν, του ανθρώπου ως έκφραση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του¹² που αφορά στα του θανάτου του δεν περιορίζεται στα περιουσιακά θέματα και στις αιτία θανάτω δικαιοπραξίες, αλλά σταδιακά αφορά και το ίδιο το σώμα του, τον τρόπο ανάπαυσης αυτού, τη δωρεά οργάνων του αλλά και την ίδια τη σχέση του με το θείο, καθώς η επιλογή θρησκευτικής ή πολιτικής κηδείας δίδεται πλέον ως επιλογή από τη νομοθεσία. Το επιτρεπτό του βούλεσθαι για τα ζητήματα του θανάτου αποτελεί στη νομοθεσία πρόσφατη κατάκτηση, η οποία σταδιακά επεκτείνεται διεθνώς συνεχόμενη με το δικαίωμα αυτοδιάθεσης¹³.

Μαζί με τις θρησκείες, το κράτος και οι οικογένειες έρχονται να αποκτήσουν ρόλο και λόγο στα ζητήματα της διαχείρισης του νεκρού σώματος, της εναπόθεσής του ή της καύσης του, της δωρεάς οργάνων του κ.ο.κ., αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος ως πρόσωπο που βούλεται, πριν φυσικά αποβίωσει. Φαίνεται, από τις διατάξεις που θα αναπτυχθούν πιο κάτω, ότι το κράτος, η θρησκεία και η οικογένεια διατηρούν ένα τεκμήριο ρύθμισης των ζητημάτων ταφής και μόνο εφόσον δεν υπάρχει ρητή βούλψη του πρόσωπου γίνεται διαφοροποίηση με τα οριζόμενα

στον νόμο. Σημειώνεται, λοιπόν, εξαρχής ότι η βούλψη του προσώπου στην ελληνική νομοθεσία ως προς συγκεκριμένες επιλογές τέτοιου είδους οφείλει να είναι ρητή και να τηρεί συγκεκριμένο τύπο¹⁴. Άλλως υπάρχει τεκμήριο συμφωνίας με την παραδοσιακή θρησκευτική κηδεία και ταφή σε κοιμητήρια και συναγόμενη βούλψη του προσώπου¹⁵. Η συναγόμενη αυτή βούλψη θα μπορούσε να θεωρηθεί ανάλογη ως προς τη φύση της με τη νομοθετική ρύθμιση της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής και της φιλοσοφίας που τη συνοδεύει. Σημασία έχει επίσης και ο τύπος που πρέπει να λάβει η διατύπωση της βούλψης αυτής στη χώρα μας σε σχέση με ρυθμίσεις άλλων εννόμων τάξεων όπου αρκεί η προφορική δήλωση σε οικείους¹⁶.

I. ΤΟ ΝΕΚΡΟ ΣΩΜΑ

Η αντίληψη περί του θανάτου¹⁷ αποτελεί μια κατάκτηση του ανθρώπου, η οποία σηματοδοτεί ταυτόχρονα και μια καμπή στην ιστορία του ανθρώπινου είδους επάνω στη Γη ήδη από την εμφάνιση του *Homo sapiens* κατά την Παλαιολιθική εποχή, οπότε δημιουργήθηκαν τα πρώτα νεκροταφεία. Ο θάνατος έκτοτε αποτελεί ένα φαινόμενο τόσο βιολογικό όσο και κοινωνικό¹⁸.

¹² Βλαχόπουλος Σ., *Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας: η «ωραία κοιμωμένη» του ελληνικού συνταγματικού δικαίου*, ΔτΑ 66/2015, σελ. 944· Καραβοκύρης Γ., «Άρθρο 5 παρ.1 Σ. (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, προσωπική αυτονομία)», σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (διεύθ.), *Το Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2017, σελ. 83-92 και ιδίως παρ. 2.3.2 σελ. 88 όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

¹³ Σχετικά σε Καραβοκύρη Γ., «Οικογενειακή ζωή και προσωπική αυτονομία», σε: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Σύμφωνο συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών. Η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας*, I-MDA-Andy's Publishers, 2015, υποσ. 7, ιδίως σελ. 87 και 88 και υποσ. 2 και 3.

¹⁴ Βλ. τις διατάξεις του άρθ. 15 του νόμου 4368/2016, του άρθ. 49 του νόμου 4277/2014 κ.λπ.

¹⁵ Σχετικούς προβληματισμούς στο άρθρο της γράφουσας Τροβά Ε., *Νομοθετική κηδεμονία της βουλήσεως και αναγκαστική διαδοχή*, Αρμενόπουλος 5, 1996, σελ. 118 επ.

¹⁶ Το άρθ. 3 του νόμου της 15/11/1887 ρύθμισε αρχικά τον σεβασμό στις επιθυμίες του νεκρού σε σχέση με την κηδεία του.

¹⁷ Mellor P./Shilling C., *Modernity, Self Identity and the Sequestration of Death*, *Sociology*, Vol. 27, 3, 1993, σελ. 411-431.

¹⁸ Aries P., *Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση*, Γλάρος, 1988· Αλεξιάς Γ., *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, Ελληνικά Γράμματα, 2000· Αλεξιάς Γ., *Η διαχείριση του θανάτου στο νοσοκομείο: Η εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2002, υποσ. 3· Bradbury M., *Representations of Death: Social Psychological Perspective*, Routledge, 2000· Foucault M., *Ανοίξτε μερικά πτώματα*, Λεβιάθαν, 1991, σελ. 49-56· Ζιγκλέρ Ζ., *Οι ζωντανοί και ο θάνατος*, Μαλλιάρης-Παιδεία, 1982· Bowker J., *Ο θάνατος και οι θρησκείες*, Παπαδήμας, 2006· Παπαρίζος Α., *Η ελευθερία ενώπιον του θανάτου*, Ελληνικά Γράμματα, 2000· Παϊζη Χ., *Ελευθερία προς το θάνατο και αυθεντικότητα στην προβληματική της υπαρξιακής αναλυτικής*, Λεβιάθαν, 1991, σελ. 79-88· Seale C., *Constructing Death: The So-*

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και το νεκρό σώμα ως εναπομένον του ατόμου, όταν παύει να αποτελεί υποκείμενο δικαίου.

Πέρα από τη βιολογική του διάσταση, ο θάνατος αποτελεί, λοιπόν, ένα κοινωνικό φαινόμενο, εφόσον στην πρόσληψη και αντιμετώπισή του εμπλέκεται το σύνολο της κοινωνίας. Οι επιμνημόσυνες τελετές καθώς και οι τρόποι αντιμετώπισης ή στάσης απέναντι στο νεκρό σώμα αποτελούν κοινωνικές πρακτικές, οι οποίες μορφοποιούν με έναν συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο την παύση της ανθρώπινης ύπαρξης. Το σημαντικότερο στοιχείο, όμως, είναι ότι ο τρόπος πρόσληψής του συνδέεται άμεσα με τις κυρίαρχες κοσμοθεωρίες, οι οποίες ισχύουν στην κάθε ιστορική κοινωνία¹⁹. Κεντρικό θέμα του θανάτου, το νεκρό σώμα. Οι τελετουργίες που το αφορούν, οι σχέσεις των ζώντων με αυτό αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά κάθε πολιτιστικού συστήματος.

Η συζήτηση για τον προσδιορισμό του θανάτου από τη νομοθεσία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη και σε διάλογο με την ιατρική και τη βιοηθική²⁰. Υποστηρίζονται πολλές απόψεις, οι οποίες σταδιακά εξελίσσονται μέσω του διαλόγου που αναφέραμε αμέσως πριν. Ο ΑΚ ορίζει το ζήτημα της αρχής και του πέρατος της ανθρώπινης ζωής και τον θάνατο σε συνάφεια

πάντα και μόνον με το πρόσωπο ως υποκείμενο της νομοθεσίας²¹. Το Δημόσιο Δίκαιο με τη σειρά του προσδιορίζει την έναρξη και το τέλος της ζωής με διοικητικές πράξεις, τις ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως και θανάτου. Η ληξιαρχική πράξη θανάτου²² εκτιμούμε ότι είναι η έναρξη του πραγματικού θανάτου του προσώπου για την έννομη τάξη, ορίζοντας τον κοινωνικό θάνατο του προσώπου. Κατόπιν αυτής, το ανθρώπινο σώμα τεκμαίρεται νεκρό. Το νεκρό σώμα δεν είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, πλην υπάγεται ανάλογα με τις ρυθμίσεις κάθε έννομης τάξης σε ένα κανονιστικό πλαίσιο το οποίο τείνει να διεθνοποιείται σταδιακά. Για τις ανάγκες αυτής της συζήτησης δεν θα αναλωθούμε εκτενώς στον ορισμό του νεκρού και του νεκρού σώματος ή στο ζήτημα της ιδιοκτησίας του, εφόσον υφίσταται²³ – ο οποίος έχει ιδιαίτερη σημασία ως προς άλλα ζητήματα, όπως αυτό των μεταμοσχεύσεων.

Αξίζει να σημειώσουμε ενδεικτικά ότι ο γαλλικός ΑΚ ορίζει ρητά στο άρθ. 16-1-1 ότι ο σεβασμός στο ανθρώπινο σώμα δεν παύει με τον θάνατό του. Τα εναπομένοντα των νεκρών προσώπων, συμπεριλαμβανομένης της τέφρας εκείνων που το σώμα αποτεφρώθηκε, πρέπει να αντιμετωπίζονται με σεβασμό, αξιοπρέπεια και ευπρέπεια²⁴. Στη Γαλλία, η βούληση κά-

biology of Dying and Bereavement, Cambridge University Press, 1998· Σαββάκης Μ., *Το Νεκρό Σώμα: Ποιοτικές Προσεγγίσεις των Κοινωνικών Διαδικασιών του Θνήσκειν*, Θεωρία και Έρευνα στις Κοινωνικές και Πολιτικές Επιστήμες, 2018, σελ. 25-50, <http://politika.inpatra.gr/issues/issue6/>, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021.

¹⁹ Για έναν ενημερωμένο δικτυακό τόπο για τα θέματα της κοινωνιολογίας του θανάτου με αναφορά και συνδέσεις για ζητήματα ιστορικά, ηθικής, δεοντολογίας καθώς και για τρόπους ταφής, νεκρώσιμες τελετές, οργανώσεις για θέματα προστασίας δικαιωμάτων ασθενών, για οργανώσεις μεταμοσχεύσεων οργάνων, έρευνες κ.λπ., βλ. <https://www.trinity.edu/~mkearl/death.htm#di>, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021.

²⁰ Βλ. Βιδάλη Τ., *Βιοδίκαιο, Τ. 1 Το τέλος του προσώπου*, Sakkoulas online, σελ. 29 επ. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

²¹ Αναλυτικά για το θέμα βλ. Αρχοντάκη Α., «Το δικαίωμα στη ζωή», σε: Βλαχόπουλου Σ., *Θεμελιώδη δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 94-95 και αναλυτική βιβλιογραφία σελ. 85· Κατρούγκαλο Γ., *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993· Παπαδοπούλου Λ., *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο; Μια συζήτηση με τον καθηγητή Γ. Μανωλεδάκη*, ΔΤΑ 59/2013, σελ. 20 επ. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία και σε https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2016/05/35.-2014_DtA_59_yparhei-dikaioma-sto-thanato_episimo.pdf.pdf, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021· Βιδάλη Τ., *Βιοδίκαιο, Τ. 1 Το δικαίωμα στο θάνατο*, Sakkoulas online, σελ. 96 επ. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

²² Ν. 344/1976 «Περί Ληξιαρχικών Πράξεων» (Α' 143).

²³ Μεταξύ άλλων *Sherman v. Sherman*, 330 N.J. Super. 638 (Ch. Div. 1999) και *Wolf v. Rose Hill Cemetery Ass'n*, 832 P.2d 1007 (Colo. Ct. App. 1991).

²⁴ “Le respect dû au corps humain ne cesse pas avec la mort. Les restes des personnes décédées, y compris les

ποιου ως προς τη μετά θάνατο ρύθμιση του σώματός του οφείλει να γίνεται σεβαστή και η μη τήρησή της συνιστά ποινικό αδίκημα²⁵. Η ρύθμιση αυτή του γαλλικού δικαίου συνδέει το σώμα του νεκρού ευθέως με το δικαίωμα στη ζωή και την ελεύθερη βούληση του ατόμου.

II. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ Η ΕΣΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΚΡΟ ΣΩΜΑ: ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο σεβασμός στο σώμα του νεκρού αποτελεί (στο ευρωπαϊκό, τουλάχιστον, πλαίσιο αναφοράς) απόρροια του σεβασμού στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ως αντανάκλαση της μοναδικότητας που αναγνωρίζεται σε κάθε πρόσωπο όσο βρίσκεται εν ζωή²⁶. Κατ' ακολουθία συνδέει άμεσα το δικαίωμα στη ζωή²⁷ και στην κατοχύρωση της αξιοπρέπειας καθώς και στην κατοχύρωση του ιδιωτικού βίου²⁸. Και το ζήτημα αυτό, όμως, δεν είναι χωρίς αμφισβητήσεις και παραμένει νομολογιακά συζητούμενο²⁹. Ο σεβασμός στους νεκρούς πάντως αποτελεί κοινή αξία την οποία συμμερίζονται ευρέως οι κοινωνίες όλων των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώ-

πης και της ΕΕ³⁰. Τούτο, όμως, δεν επάγεται απαραίτητα τη σύμφωνη με την ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα προστασία και του νεκρού σώματος³¹ λόγω ιδίως του υποκειμένου, των δικαιωμάτων ζωής, αξιοπρέπειας κ.ο.κ³². Σημαντική συζήτηση εξελίσσεται επίσης ως προς τη σχέση της προστασίας της ιδιωτικής ζωής ως δικαίωμα με τη ρύθμιση του νεκρού σώματος, το οποίο έχει αντιμετωπισθεί από το ΕΔΔΑ με αφορμή σειρά υποθέσεων³³.

Το δικαίωμα στη ζωή τυποποιείται τόσο στο Σύνταγμα όσο και σε άλλα κείμενα προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων διεθνούς δικαίου και συνταγματικής περιωπής, όπως στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθ. 2 ΕΣΔΑ), στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης (άρθ. 2 παρ. 1), στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (άρθ. 6 ΔΣΑΠΔ) και σε άλλα διεθνή κείμενα. Στο ελληνικό Σύνταγμα το δικαίωμα αυτό τυποποιείται συνταγματικά στο άρθρο 5 παρ. 2. Αντίστοιχα, το άρθρο 2 ΕΣΔΑ προβλέπει ότι: «*Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου*», ενώ

«*ces cendres de celles dont le corps a donné lieu à crémation, doivent être traités avec respect, dignité et décence*».

²⁵ Ο γαλλικός ποινικός κώδικας ορίζει στο άρθ. 433-21-1 ότι τιμωρείται με πρόστιμο 7.500 ευρώ και φυλάκιση 6 μηνών το πρόσωπο που παραβαίνει τη βούληση του νεκρού ως προς τα της κηδείας του και εν γένει ως προς τις διατάξεις του άρθ. 16 του γαλλικού ΑΚ που εγγυάται τον σεβασμό και την αξιοπρέπεια του προσώπου μετά τον θάνατό του.

²⁶ Αναλυτικά για το ζήτημα βλ. Παπαδοπούλου Λ., Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο; Μια συζήτηση με τον καθηγητή Γ. Μανωλεδάκη, ΔΤΑ 59/2013 υποσ. 13 με συνολική ανάπτυξη των νομικών βάσεων κατά το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ.

²⁷ Μανωλεδάκη Ι., Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο; Ποινικά Χρονικά, 2004, σελ. 577-585· Μανιτάκης Α., Η προστασία της ζωής ως συνταγματικής αξίας (και ολίγα τινά περί των συνταγματικών αξιών και των αβέβαιων σχέσεων Δικαίου και Ηθικής), Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 3 (2020), σελ. 250 επ. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία· Ράμμος Χ., Ευθανασία: Πορίσματα νομολογίας και συνταγματική οπτική, Το Σ 1/2018, σελ. 1-38.

²⁸ Για το άρθ. 8 της ΕΣΔΑ βλ. αντί πολλών Καραβία Μ., σε Λ.-Α. Σισιλιάνο (διεύθ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 367 επ. με αναλυτική βιβλιογραφία και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., σε Ι. Σαρμά/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο, ΕΣΔΑ, Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2021, σελ. 423-463 με αναλυτική βιβλιογραφία, για δε τα ζητήματα ταφής ιδίως παρ. 6.6.5.

²⁹ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Manuel Campos Sanchez-Bordona της 21ης Ιουνίου 2018, Υπόθεση C342/17 Memoria Srl, Antonia Dall'Antonia Κατά Comune di Padova παρ. 75 αυτών σημείωση αρ. 44.

³⁰ Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Manuel Campos Sanchez-Bordona, ό.π.

³¹ Μπέης Κ., ΕυρΣΔΑ 3. - Η απαγόρευση της εξευτελιστικής μεταχείρισης του εν ζωή ανθρώπου και η σχέση της με την περίπτωση της εξευτελιστικής μεταχείρισης των νεκρών - Το κατά το άρθρο 2 ΕυρΣΔΑ θεμελιώδες δικαίωμα του ανθρώπου στη ζωή του, Περιοδικό Δίκη, 2007· Μπέης Κ., Παρατηρήσεις στην υπόθεση Dogan Altun και Seyit Kulekc Δίκη 2007 με αποσπάσματα της απόφασης του δικαστηρίου Δίκη 2007, <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=4&mid=1479&mnu=3&id=24362>, τελευταία πρόσβαση 27.11.2021.

³² Σχετικά βλ. και Μπέης Κ., ό.π., υποσ. 29.

³³ Βλ. προηγουμένως, υποσ. 3.

με ακόμη πιο λιτή διατύπωση ο Χάρτης (άρθ. 2) εγγυάται ότι «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή». Η επισήμανση αυτή αφορά στους ζώντες και στην ίδια τη ζωή του ατόμου, έστω και αν ρυθμίζει τα μετά τον θάνατό του.

Η προσέγγιση, όμως, του νεκρού σώματος αφορά σε συνταγματικό επίπεδο και το ζήτημα της ελευθερίας της βούλησης του ζώντος προσώπου ως προς το νεκρό του σώμα, τα δικαιώματα της οικογένειας του νεκρού αλλά και τον ρόλο της θρησκείας και του κράτους. Το θέμα αυτό έχει αντιμετωπισθεί στη χώρα μας μέσω νομοθετικών διατάξεων που ρυθμίζουν σταδιακά τέτοια δικαιώματα και τον τρόπο διατύπωσής τους, αλλά αντιμετωπίζεται περιστασιακά. Το νεκρό σώμα εμπλέκει συνεπώς την εκ παραλλήλου ερμηνευτική προσέγγιση του δικαιώματος στη ζωή, το δικαίωμα στον ιδιωτικό βίο, την αξιοπρέπεια του ανθρώπου (2.1 Σ)³⁴ και την ελευθερία της βούλησης (5.1 Σ)³⁵. Η ελευθερία της βούλησης του ζώντος προσώπου ως προς το νεκρό του σώμα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για το ίδιο, άλλως παραμένει στους οικείους και στη θρησκεία το τεκμήριο της διατήρησης των κοινωνικών συνθηκών κάθε περιόδου με την απόλυτη συμπαράσταση του κράτους και των κανονιστικών ρυθμίσεων που διέπουν το ζήτημα.

III. ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ – ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΟΤΑ

Η σχέση των ανθρώπων με τον θάνατο αποτέλεσε, μετά την απόλυτη κυριαρχία της εκκλησίας στο ζήτημα, αντικείμενο κρατικού ενδιαφέροντος σε βαθμό που να εμπίπτει στην έννοια της *service publique* του γαλλικού δικαίου³⁶. Σήμερα, το δημόσιο συμφέρον σε σχέση με τη διαχείριση του νεκρού σώματος γίνεται αποδεκτό από τη νομολογία ως αδιαμφισβήτητο³⁷, καθιστώντας κύριο αρμόδιο το κράτος για τη διαχείριση του θανάτου.

Τη σημασία της κρατικής αρμοδιότητας στη διαχείριση του θανάτου αναδεικνύει στις μέρες μας η ιδιαίτερα σημαντική υπόθεση του ΕΔΔΑ Βασιλείου κ.ά. κατά Κύπρου της 31.08.2021³⁸. Στην υπόθεση αυτή ο σύζυγος και πατέρας των προσφευγόντων στο ΕΔΔΑ, έφεδρος αξιωματικός, πολεμώντας κατά τη διάρκεια της τουρκικής εισβολής στη βόρεια Κύπρο το 1974, δηλώθηκε αγνοούμενος. Οι αρχές για 26 ολόκληρα χρόνια παρέλειψαν να εντοπίσουν τον τόπο ταφής και τις αιτίες θανάτου του εκλιπόντος. Οι προσφεύγοντες, Κύπριοι υπήκοοι, άσκησαν καταγγελία για παραβίαση του δικαιώματος στη ζωή και παραβίαση της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής³⁹, καθώς και για τη μη

³⁴ Βλ. ενδεικτικά Ζιάμο Θ., «Άρθ. 2 Συντάγματος», σε Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (διεύθ.), *Το Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2017, σελ. 20 επ., όπου και αναλυτική βιβλιογραφία και Καραβοκύρη Γ., «Άρθρο 5 παρ.1 Σ. (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, προσωπική αυτονομία)», σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (διεύθ.), ό.π., υποσ. 10, σελ. 82 επ., όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

³⁵ Βλ. σχετικά Καραβοκύρη Γ., *Περί του «δικαιώματος» στον θάνατο*, ΕφημΔΔ 2010.114 με αναλυτική βιβλιογραφία.

³⁶ Auby J.-F., *Les obsèques en France*, Coll. "Que-sais-je ?", No 3182, PUF, 1997· Viel M.-Th., *Droit funéraire et gestion des cimetières*, Coll. "Administration locale", 2e éd., 1999, σελ. 14· Roland A., *Le régime des pompes funèbres en France d'après la loi et la jurisprudence*, Thèse, Paris, 1914, σελ. 29· Mélin M., *La police des cimetières*, Thèse, Université de Paris, 1969, σελ. 4-20· Tricon J.-P./Autran A., *La commune, l'aménagement et la gestion des cimetières*, Berger-Levrault, 1979, σελ. 13-16· Rials S., *La difficile réforme du service et des pompes funèbres*, *Revue administrative*, 1980, σελ. 348.

³⁷ Με την απόφαση της 27ης Φεβρουαρίου 2003, *Adolf Truley* (C373/00, EU:C:2003:110), το ΔΕΕ αναγνώρισε ότι η ταφή των νεκρών και οι δραστηριότητες των εργολάβων κηδειών μπορούν να «εξυπηρετούν πράγματι» ανάγκη γενικού συμφέροντος. Προσέθεσε ότι η «ύπαρξη αναπτυγμένου ανταγωνισμού δεν οδηγεί αφ' εαυτής στο συμπέρασμα ότι δεν υφίσταται ανάγκη γενικού συμφέροντος μη βιομηχανικού ή εμπορικού χαρακτήρα» (σκέψη 66).

³⁸ *VASSILIOU AND OTHERS v. CYPRUS* Application no. 58699/15, [link](#), τελευταία πρόσβαση 27.11.2021.

³⁹ Σε σχέση με το οποίο το Δικαστήριο επισήμανε ότι το άρθρ. 8 όχι μόνον απαγορεύει την αυθαίρετη ανάμειξη στον ιδιωτικό και οικογενειακό βίο των προσώπων, αλλά μπορεί να υποχρεώσει σε θετικές ενέργειες, ώστε να διασφα-

λήψη εύλογης αποζημίωσης, καθόσον η αμφιβολία που έζησαν όλα αυτά τα χρόνια όσον αφορά τον συγγενή τους προκάλεσε σε αυτούς ιδιαίτερη ψυχική οδύνη.

Το Δικαστήριο επανέλαβε ότι όταν ένα άτομο εξαφανίζεται σε επιχείρηση του κράτους και υπό απειλητικές συνθήκες για τη ζωή, πρέπει να υπάρχει αποτελεσματική επίσημη έρευνα. Εν προκειμένω διαπίστωσε ότι οι τουρκικές αρχές ήταν υπεύθυνες για τον εντοπισμό του αγνοούμενου, παρά ταύτα οι αρχές του κυπριακού κράτους, παρότι υπήρχαν ιδιάζουσες συνθήκες, έλαβαν τα απαραίτητα μέτρα και βοήθησαν να εντοπιστούν τα λείψανα, έστω και μετά από 21 χρόνια. Κατά συνέπεια, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν υπήρχε παραβίαση του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ.

Όσον αφορά την υποχρέωση ενημέρωσης των συγγενών για τον τόπο ταφής του εκλιπόντος, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι κατά την εφαρμογή των θετικών υποχρεώσεων του βάσει του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, το κράτος απολαμβάνει ένα ορισμένο περιθώριο εκτίμησης, γιατί η παρεμπόδιση της ταφής είναι ένα «ευαίσθητο ζήτημα»⁴⁰. Παρότι η εκταφή του εκλιπόντος ήταν δύσκολη, γιατί βρισκόταν σε άλλον ομαδικό τάφο, το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι στη συγκεκριμένη υπόθεση το κράτος έχει υπερβεί το περιθώριο εκτίμησής του και οι αρχές παρέλειψαν χωρίς αιτιολογία να ανακουφίσουν τους προσφεύγοντες από την αγωνία τους, ενημερώνοντάς τους όταν πλέον είχαν τις πρώτες ενδείξεις. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του δικαιώματός τους στην ιδιωτική ζωή.

Η ταφή και τα νεκροταφεία θεωρούντο παραδοσιακά ζητήματα δημοσίου ενδιαφέρο-

υτος και στην Ελλάδα σχετιζόμενα ιδίως με την τοπική αυτοδιοίκηση, καθώς ο α.ν. 582/1968 ορίζει ότι η ίδρυση και η συντήρηση κοιμητηρίων (νεκροταφείων) τα οποία αποτελούν εκτός συναλλαγής, ειδικής χρήσης πράγματα ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα των δήμων και κοινοτήτων⁴¹. Στο άρθρο 1 παρ. 1 του α.ν. 582/1968 «Περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων» (Α' 225) ορίζεται ότι: «Η ίδρυσις και συντήρησις κοιμητηρίων (νεκροταφείων) ανήκει εις την αποκλειστικήν αρμοδιότητα των δήμων και κοινοτήτων», ενώ στην παρ. 1 του άρθρου 3 ότι: «Τα κοιμητήρια χαρακτηρίζονται ως πράγματα εκτός συναλλαγής, εφ' ων κατά το άρθρον 970 του Αστικού Κώδικα δύναται να αποκτάται ιδιωτικόν δικαίωμα ιδιαίτερον (ειδικόν δικαίωμα) επί ωρισμένου χώρου ταφής» και στην παρ. 1 του άρθρου 4 ότι: «Τα δικαιώματα ταφής και η εν γένει λειτουργία των δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων ρυθμίζονται διά κανονισμού ψηφιζομένου υπό του δημοτικού και κοινοτικού συμβουλίου, κατά τας περί αυτών ισχύουσας διατάξεις». Στη συνέχεια, σύμφωνα με το άρθρο 75 παρ. 11 περ. 8 του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (ν. 3463/2006, Α' 114), στην αρμοδιότητα των δήμων και κοινοτήτων ανήκει, μεταξύ άλλων, η αρμοδιότητα για τη δημιουργία, συντήρηση και λειτουργία κοιμητηρίων⁴².

Οι δήμοι και οι κοινότητες⁴³ υποχρεούνται να φροντίζουν εγκαίρως για την εξασφάλιση των απαιτούμενων χώρων, κειμένων κατ' αρχήν εκτός σχεδίου πόλεως και μακριά από κατοικημένες περιοχές για κοιμητήρια, τις οποίες να περιβάλλουν με πρασινάδα, ενώ η συζήτηση για την παραχώρησή τους σε ιδιώτες έχει απα-

λισθεί ο σεβασμός στη ζωή. Επισημαίνει, μάλιστα, ότι το κατά πόσον το Κράτος συμμορφώνεται με το δικαίωμα αυτό εξαρτάται από την εξισορρόπηση των αντιμαχόμενων συμφερόντων.

⁴⁰ Βλ. ειδικά τη διατύπωση στην παρ. 97: "Disturbing graves is a 'sensitive issue', and States therefore are afforded a wide margin in deciding whether or not to exhume mortal remains (see *Elli Poluhaš Dödsbo v. Sweden*, no. 61564/00, § 25, ECHR 20061, and *Dražković v. Montenegro*, no. 40597/17, § 52, 9 June 2020). In the present case, many people's graves would have to be disturbed in order to locate Mr Pashias: he shared his grave with seventeen others, that common grave was itself lost among many other graves, and he lay under three slabs bearing other people's names".

⁴¹ Άρθ. 2 Α.Ν. 582/1968.

⁴² Βλ. Ανδρουτσόπουλο Γ./Μάρκο Β., *Το δίκαιο της ταφής και της αποτέφρωσης*, Σάκκουλας, 2021.

⁴³ Κατά την 13372/2019 ΔΠΡ ΑΘ, έχει ανατεθεί από την πολιτεία στους δήμους η αρμοδιότητα ίδρυσης και συντήρησης κοιμητηρίων, τα οποία αποτελούν εκτός συναλλαγής, ειδικής χρήσεως πράγματα.

σκολήσει την επιστήμη και την πολιτική συμπεριλαμβανομένου ακόμη και του δικαιώματος «αφής κανδηλών» και της υπαγωγής του ή μη στο ενωσιακό δίκαιο^{44, 45}.

Σύμφωνα με τη νομολογία εξάλλου⁴⁶, η αρμοδιότητα αυτή των δήμων οργανώνεται με σκοπό, πέραν αυτού της προστασίας της δημόσιας υγείας και του πολεοδομικού σχεδιασμού, να παρέχεται δημόσια προστασία στη μνήμη των νεκρών αφενός και αφετέρου να εξασφαλίζεται η προστασία της προσωπικότητας των συγγενών των αποθανόντων, υπό τις ειδικότερες εκφάνσεις της ελευθερίας της θρησκευτι-

κής συνείδησης και του συναισθηματικού κόσμου αυτών⁴⁷.

Ιδιαίτερη συζήτηση διεξάγεται επίσης στο πλαίσιο του δικαίου των δημοσίων συμβάσεων για τα ζητήματα αυτά, που δεν αποτελούν, όμως, αντικείμενο της συζήτησής μας στο παρόν⁴⁸. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι οι «υπηρεσίες κηδεύσεως» κατά τη νομολογία του ΔΕΕ διακρίνονται σε υπηρεσίες εν στενή που αφορούν αποκλειστικά στο δημόσιο συμφέρον και εν ευρεία εννοία που μπορούν να ασκηθούν και από ιδιώτες⁴⁹.

⁴⁴ Στο παρόν δεν θα αναφερθούμε στο ζήτημα αυτό το οποίο, παρά τον ιδιόρρυθμο τίτλο του, συνδέθηκε με την ιδιωτικοποίηση της συγκεκριμένης υπηρεσίας δημοσίου συμφέροντος.

⁴⁵ Βλ. επίσης ΑΠ100/2011 για την παραχώρηση κοιμητηρίων σε ιδιώτες.

⁴⁶ Η αρμοδιότητα αυτή των Δήμων οργανώνεται με σκοπό, πέραν αυτού της προστασίας της δημόσιας υγείας (ΣτΕ 4849/199) και του πολεοδομικού σχεδιασμού (ΣτΕ 2007/2006), να παρέχεται δημόσια προστασία στη μνήμη των νεκρών αφενός και αφετέρου να εξασφαλίζεται η προστασία της προσωπικότητας των συγγενών των αποθανόντων, υπό τις ειδικότερες εκφάνσεις της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και του συναισθηματικού κόσμου αυτών.

⁴⁷ Δ. Πρ Αθ. Α13372/2019: «Έχει ανατεθεί από την πολιτεία στους Δήμους η αρμοδιότητα ίδρυσης και συντήρησης κοιμητηρίων, τα οποία αποτελούν εκτός συναλλαγής, ειδικής χρήσεως πράγματα. Η αρμοδιότητα αυτή των Δήμων οργανώνεται με σκοπό, πέραν αυτού της προστασίας της δημόσιας υγείας (ΣτΕ 4849/1997) και του πολεοδομικού σχεδιασμού (ΣτΕ 2007/2006), να παρέχεται δημόσια προστασία στη μνήμη των νεκρών αφενός και αφετέρου να εξασφαλίζεται η προστασία της προσωπικότητας των συγγενών των αποθανόντων, υπό τις ειδικότερες εκφάνσεις της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και του συναισθηματικού κόσμου αυτών. Τούτο επιτυγχάνεται με την εξασφάλιση και την παροχή της δυνατότητας στους συγγενείς αφενός μεν να ενταφιάζουν και να φυλάττουν τα υπολείμματα της προσωπικότητας των προσφιλών νεκρών τους, πτώματα και οστά (που, ως υπολείμματα του πτώματος πρέπει να έχουν την ίδια νομική σημασία με αυτό, βλ. Εφαθ 5316/1990 Δνη 1991 σελ. 1043), αφετέρου δε να εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους (αγάπης, τιμής, ευλάβειας, ευγνωμοσύνης) προς τους νεκρούς τους, μέσω της επικοινωνίας με το χώρο ταφής ή φύλαξης των οστών αυτών και περιποίησης του τάφου ή της οστεοθήκης. Με τον τρόπο αυτό, οι συγγενείς εξακολουθούν να συνδέονται, και μετά την αποσύνθεση του πτώματος, με τη μνήμη της προσωπικότητας του συγκεκριμένου αγαπημένου νεκρού για όσο διάστημα ο χρόνος δεν καταλύει τη σύνδεση αυτή (ΔΕφαθ 2156/2010)».

⁴⁸ Βλ. ειδικά την Απόφαση του Δικαστηρίου (πέμπτο τμήμα) της 27ης Φεβρουαρίου 2003 στην υπόθεση C-373/00, *Adolf Truley GmbH και Bestattung Wien GmbH*, που αφορά στην οδηγία 93/36/ΕΟΚ και τα γραφεία τελετών.

⁴⁹ Βλ. προηγουμένως, υποσ. 29.

«1. Για πολύ διαφορετικούς λόγους (θρησκευτικούς, πολιτισμικούς, υγειονομικούς), όλοι οι πολιτισμοί κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της μεταχείρισης των ανθρωπίνων λειψάνων. Από αμνημονεύτων χρόνων, πολλοί από τους πολιτισμούς αυτούς προέκριναν τον ενταφιασμό του νεκρού (*sit tibi terra levis*) σε κοιμητήρια ή νεκροταφεία, όπου λαμβάνει χώρα η ταφή του, υμνείται και τιμάται η μνήμη του. Κατά τους τελευταίους αιώνες, οι χώροι αυτοί τελούν υπό τη διαχείριση δημοσίων αρχών, κατά κανόνα δημοτικών.

2. Όλο συχνότερη, ωστόσο, είναι η καύση ή αποτέφρωση των νεκρών. Στον βαθμό κατά τον οποίον αίρονται οι επιφυλάξεις, κατά το μάλλον ή το ήττον παραδοσιακές, για τη χρησιμοποίηση της τεχνικής (2) αυτής και υποστηρίζονται, συνακόλουθα, τα πλεονεκτήματά της (οικονομικά, κοινωνικά, καταλήψεως χώρων και λοιπά), η πρακτική της καύσεως εξαπλώνεται, γεγονός που δημιουργεί νέας τάξεως ζητήματα, όπως τα σχετικά με τη φύλαξη της τέφρας.

3. Γύρω από τον θάνατο έχει αναπτυχθεί ένα σύνθετο δίκτυο υπηρεσιών κηδεύσεως. Οι περισσότερες παρέχονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες προσφέρουν στους οικείους του θανόντος την επαγγελματική τους συνεργασία, ιδίως, για τη μεταφορά της σορού, από τις οικείες ή τα νεκροστάσια, καθώς και για λοιπές δραστηριότητες και διαδικασίες, εγγενείς στις κηδείες, που προηγούνται της ταφής. Πέραν των υπηρεσιών αυτών κηδεύσεως υφίστανται οι εν στενή εννοία ταφικές υπηρεσίες, οι οποίες αναπτύσσονται εντός της περιμέτρου του νεκροταφείου και περιλαμβάνουν, ιδίως,

IV. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΗΔΕΙΑ

Η θρησκεία, ιδίως η επικρατούσα, κατά το Σύμβαση στη χώρα μας επιλαμβάνεται των ζητημάτων διαχείρισης των νεκρών σωμάτων και της ταφής εν γένει, καθώς ο ν. 445/68 προβλέπει την υποχρεωτική ύπαρξη ναών στα κοιμητήρια, ενώ μόνον πρόσφατα είδαμε πόσο σύνθετο ζήτημα υπήρξε η ίδρυση του πρώτου κρεματορίου στη χώρα μας. «Ο ενταφιασμός νεκρών ενεργείται μόνον εν τοις νεκροταφείοις, απογαρευομένης απολύτως της εκτός τούτων ταφής» αναφέρει ο ν. 445/68 άρθρου 6 του Α.Ν. 582/1968 (ΦΕΚ τ. Α΄ 225/1968), στις οποίες διατάξεις αναφέρεται μάλιστα επί λέξει ότι «Οι δήμοι [...] διά τον ενταφιασμόν των μη ορθόδοξων ή των αλλόθρησκων υποχρεούνται όπως κατόπιν συμφώνου γνώμης της οικείας Ιεράς Μητροπόλεως καθορίσωσιν ιδιαίτερον χώρον εντός του δημοτικού ή κοινοτικού Κοιμητηρίου»⁵⁰.

Δύο είναι, συνεπώς, τα σημεία στα οποία ο νομοθέτης δίδει ιδιαίζοντα ρόλο στη θρησκεία: αφενός στην υποχρεωτική ύπαρξη ναών στα κοιμητήρια, αφετέρου στον καθορισμό ιδιαίτερου χώρου ταφής αλλόθρησκων και αλλόδοξων στα κοιμητήρια μετά από σύμφωνη γνώμη της οικείας Ιεράς Μητροπόλεως.

Η πολιτική κηδεία είναι τελετή που πραγματοποιείται πριν από την ταφή ή την αποτέφρωση και την οποία έχει επιλέξει ο εκλιπών ή οι συγγενείς του για θρησκευτικούς, κυρίως, λόγους. Ο νόμος ρυθμίζει τον τύπο της επιλογής αυτής της τελετής. Σε περίπτωση μη τήρησης του τύπου αυτού θα ισχύσει βέβαια ο θρησκευτικός τύπος τελετής που συνάγεται ως επικρατών. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η πολιτική

κηδεία και όχι η θρησκευτική, πρέπει να ενημερωθούν έγκαιρα οι συγγενείς, καθώς και να συνταχθεί συμβολαιογραφική πράξη, σύμφωνα με το άρθρο 15 του νόμου 4368/2016 (Α΄ 21), που τροποποιεί τον ν. 344/1976 (Α΄ 143)⁵¹ και ορίζει ότι:

1. Η επιλογή του τόπου ταφής είναι δικαίωμα του προσώπου.
2. Κάθε φυσικό πρόσωπο, εφόσον το επιθυμεί, μπορεί ελεύθερα, με ρητή δήλωσή του ενώπιον συμβολαιογράφου να ορίσει τον τύπο της τελετής της κηδείας του και τον τόπο ταφής του. Με τη δήλωσή του αυτή ορίζει τα πρόσωπα που θα εκτελέσουν την επιθυμία του, συγγενικά ή μη, τα οποία με σχετική δήλωσή τους στο ίδιο συμβολαιογραφικό έντυπο αποδέχονται τη δήλωση του προσώπου και αναλαμβάνουν την υποχρέωση να την εκτελέσουν.
3. Εφόσον τηρηθούν τα παραπάνω και η επιθυμία που διατυπώνεται από τον θανόντα δεν αντίκειται σε κανόνες υγιεινής, δημόσιας τάξης ή στα χρηστά ήθη, τα αρμόδια όργανα ή οι υπηρεσίες που φροντίζουν για την ταφή του νεκρού οφείλουν να συμμορφωθούν στην επιθυμία του θανόντος χωρίς κάποια άλλη προϋπόθεση ή διαδικασία, ακόμη και αν είναι αντίθετοι σε αυτήν την επιθυμία συγγενείς οποιουδήποτε βαθμού.

Η αντιμετώπιση αυτή δεν είναι βεβαίως αυτονόητη, καθώς συνήθως οι άνθρωποι δεν ρυθμίζουν συμβολαιογραφικά τα της κηδε-

την καύση ή την ταφή των νεκρών ή των τεφρών και τη φύλαξη των λειψάνων. Οι τελευταίες αυτές υπηρεσίες είθισται να υπάγονται κατ' αποκλειστικότητα στην αρμοδιότητα των δημοσίων αρχών, κατά κανόνα των δημοτικών.

4. Σε ορισμένα κράτη μέλη έχουν επιτραπεί, ωστόσο, ιδιωτικά κοιμητήρια, ενώ σε άλλα (μεταξύ των οποίων, η Ιταλία) επιτρέπεται η ανάθεση της διαχείρισης των δημοσίων νεκροταφείων σε εμπορικές εταιρίες. Θα μπορούσε, υπό το πρίσμα αυτό, να γίνει λόγος, για κάποιου βαθμού ιδιωτικοποίηση των κοιμητηρίων, μη απαλλαγμένη αντιρρήσεων, οι οποίες εστιάζονται στη δημιουργούμενη από τις πρωτοβουλίες αυτές "πολιτισμική ρήξη". Στη διαμάχη συμφύρονται εκτιμήσεις ανθρωπολογικής τάξεως με άλλες που τάσσονται υπέρ της διατήρησης των δημοσίων κοιμητηρίων, εν είδει κοινών αγαθών που αντικατοπτρίζουν την ιστορική μνήμη ορισμένης κοινότητας».

⁵⁰ Γεωργιάδης Σ., Το νομικό καθεστώς των κοιμητηρίων στην ελληνική και την κυπριακή έννομη τάξη, Νομοκανονικά, 1 (2015), σελ. 65-84.

⁵¹ Σχετικά βλ. και ΝΣΚ 122/2017.

σής τους, εκτός αν ειδικά επιθυμούν πολιτική κηδεία. Η συναγόμενη βούληση υπέρ της θρησκευτικής κηδείας σε συνδυασμό με την ύπαρξη ναών στα κοιμητήρια προάγει την αντίληψη του νομοθέτη υπέρ της επικρατούσας θρησκείας στη χώρα μας και επιτρέπει σοβαρή συζήτηση ως προς τη συνταγματικότητα τέτοιου είδους διατάξεων.

V. Η ΤΑΦΗ ΤΩΝ ΑΛΛΟΔΟΞΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟΘΡΗΣΚΩΝ

Ενόψει της ανάμειξης του κράτους και των θρησκειών στα ζητήματα που αφορούν στο νεκρό ανθρώπινο σώμα, ιδιάζουσα ρύθμιση έχει το νεκρό σώμα των αλλόδοξων και των αλλόθρησκων στην ελληνική νομοθεσία⁵², ζήτημα που αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον ιδίως λόγω της κινητικότητας διεθνώς αλλά και του προσφυγικού. Το άρθ. 8 της ΕΣΔΑ⁵³ (σεβασμός της ζωής, και της οικογενειακής) αναγνωρίζει το δικαίωμα των οικογενειών να θάβουν τους συγγενείς τους. Από αυτό απορρέει η πρόβλεψη της επιστροφής του πτώματος στους συγγενείς και η συμμετοχή στην ταφή⁵⁴. Σύμφωνα με το άρθ. 2(1) του ελληνικού Συντάγματος, όπως ήδη αναφέραμε, όλα τα νεκρά σώματα πρέπει να τυγχάνουν ίσης μεταχείρισης, συμπεριλαμβανομένης της ταφής σύμφωνα με τα θρησκευτικά έθιμα⁵⁵. Η πραγματικότητα, όμως, δημιουργεί σημαντικά ζητήματα.

Η χωροθέτηση κοιμητηρίου αλλόθρησκων ή αλλόδοξων εξάλλου αποτελεί υποχρέωση των αρμόδιων δήμων ή κοινοτήτων ήδη από τη θέση σε ισχύ του ΑΝ 582/68 νόμου ή σε κάθε περίπτωση από τη διαπίστωση με οποιον-

δήποτε τρόπο της ύπαρξης σχετικής ανάγκης. Ωστόσο, η υποβολή αίτησης ενεργοποιεί εκ νέου τη σχετική υποχρέωση της Διοίκησης⁵⁶.

Το πρώτον μείζον ζήτημα είναι η σύμφωνη γνώμη του Μητροπολίτη που παρεμβάλλεται στη διαδικασία ορισμού χώρου ταφής. Η πλέον συναφής νομολογία είναι αυτή που αφορά την ίδρυση ευκτηρίων οίκων και ναών. Με την ΟλστΕ 4202/2012 κρίθηκε ότι δεν αντιβαίνουν στο άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος και 9 της ΕΣΔΑ οι διατάξεις του β.δ. της 20.5/2.6.1939 «καθ' ο μέρος καθιστούν αποκλειστικώς αρμόδιο για τη χορήγηση της εν λόγω αδείας τον έχοντα γενική αρμοδιότητα επί των υποθέσεων των Θρησκευμάτων Υπουργό (άνευ συμπράξεως εκκλησιαστικής ή άλλης αρχής) και περαιτέρω ορίζουν ότι η άδεια χορηγείται κατ' αίτηση ενδιαφερομένων». Επισημαίνεται, όμως, ότι η νομολογιακή αυτή θέση δεν ταιριάζει απόλυτα στη συγκεκριμένη συζήτησή μας, διότι το διακύβευμα δεν φαίνεται να είναι η θρησκευτική ελευθερία. Παρ' όλα αυτά, η συγκεκριμένη απόφαση δείχνει ότι θα μπορούσε να γίνει δεκτό από τα δικαστήρια το επιχείρημα πως η εξάρτηση της έγκρισης για τη δημιουργία χώρου ταφής αλλόθρησκων ή αλλόδοξων από τη σύμφωνη γνώμη του οικείου Μητροπολίτη της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνιστά άμεση διάκριση λόγω θρησκείας, διότι θέτει σε μειονεκτική θέση τους ανήκοντες σε δόγμα ή θρήσκευμα διαφορετικό από το κρατούν, αφού εξαρτά την άσκηση των ατομικών τους δικαιωμάτων (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, δικαίωμα στην ιδιωτική

⁵² Σύμφωνα με το άρθ. 6 του α.ν. 582/68, «τα κοιμητήρια είναι προορισμένα διά τον εντός αυτών ενταφιασμόν παντός νεκρού, ασχέτως θρησκεύματος ή εθνικότητας. Οι δήμοι και αι κοινότητες υποχρεούνται όπως παραχωρούν εντός των ανηκόντων εις αυτούς κοιμητηρίων, χώρον διά τον ενταφιασμόν παντός θανόντος δημότου ή μη και παντός άλλου εν τη περιφερεία των θανόντος ανθρώπου, ανεξαρτήτων αν ο θανών ήτο ημεδαπός ή αλλοδαπός χριστιανός ή μη. Διά τον ενταφιασμόν των μη ορθοδόξων ή των αλλοθρήσκων υποχρεούνται όπως κατόπιν συμφώνου γνώμης της οικείας Ιεράς Μητροπόλεως καθορίσωσιν ιδιαίτερον χώρον εντός του δημοτικού ή κοινοτικού κοιμητηρίου».

⁵³ Βλ. αντί άλλων Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., προηγουμένως, υποσ. 28.

⁵⁴ *Girard v France*, ΕΔΔΑ απόφαση της 30ης Σεπτεμβρίου 2011.

⁵⁵ Ειδικά για το ζήτημα της διαχείρισης των νεκρών σωμάτων των αγνοούμενων και των νεκρών μεταναστών βλ. Η Διαχείριση των Αγνοούμενων και Νεκρών Μεταναστών στη Λέσβο, 2016 [link](#), τελευταία πρόσβαση 27.11.2021.

⁵⁶ ΣτΕ 211/2006.

και οικογενειακή ζωή) από την έγκριση θρησκευτικού παράγοντα, γεγονός που δεν ισχύει για τους ανήκοντες στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Η διάκριση αυτή μπορεί να θεωρηθεί και ως θεσμική διάκριση, υπό την έννοια ότι οι εφαρμοστέοι εν προκειμένω κανόνες έχουν ως αποτέλεσμα τη διαφοροποιημένη μεταχείριση κάποιων προσώπων λόγω της ιδιότητάς τους ως μουσουλμάνων.

Αν χορηγηθεί σύμφωνη γνώμη του Μητροπολίτη ή παρακαμφθεί η ανάγκη χορήγησης τέτοιας σύμφωνης γνώμης, οι λόγοι άρνησης ικανοποίησης του αιτήματος πρέπει να θεωρηθεί ότι περιορίζονται στα άκρως αναγκαία: έλλειψη χώρων για τους τάφους και τις υποδομές, υγειονομικά ζητήματα κ.λπ. Η κανονιστική πράξη εν γένει δεν ελέγχεται ως προς την αιτιολογία της, αλλά επειδή εδώ υπάρχει ρητή υποχρέωση εκ του νόμου (και συναφές ατομικό δικαίωμα), είναι πιθανό, αν η άρνηση επικαλείται προσχηματικά τέτοιους λόγους, να

ελεγχθεί παρ' όλα αυτά ως προς τυχόν υπέρβαση των ορίων της νομοθετικής εξουσιοδότησης, με αναφορά στα στοιχεία του φακέλου (δηλαδή την ύπαρξη ή μη χώρων κ.λπ).

VI. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Για την οικογένεια μεριμνά ειδικά η νομοθεσία θεσπίζοντας μεταξύ άλλων την εμπλοκή της στα της ταφής των συγγενών και αγαπημένων προσώπων αλλά και ρυθμίζοντας το καθεστώς του οικογενειακού τάφου. Το άρθρο 8 της Ευρωπαϊκής Συνθήκης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁵⁷ –το οποίο αναφέρεται στον σεβασμό του δικαιώματος στην «προσωπική και οικογενειακή ζωή»– αναγνωρίζει το δικαίωμα των οικογενειών στην αξιοπρεπή ταφή των αγαπημένων τους^{58, 59}.

Η συνέχεια της σχέσης των ζώντων στον μετά θάνατον χώρο που τους αφορά συνδέεται και με τον θεσμό του οικογενειακού τάφου

⁵⁷ Βλ. προηγουμένως, υποσ. 28.

⁵⁸ ECHR case Girard v. France (application no 22590/04).

⁵⁹ Η υπόθεση *Ellī Poluhas Dödsbo v. Sweden*, Application no. 61564/00 του ΕΔΔΑ (βλ. προηγουμένως, υποσ. 40) ανέδειξε τη σχέση της βούλησης της οικογένειας απέναντι σε αυτήν του νεκρού. Πρόκειται για την υπόθεση της Ellī Poluhas Dödsbo από τη Σουηδία, η οποία «έχασε» το σύζυγό της, του οποίου η επιθυμία ήταν να αποτεφρωθεί και να ταφεί στη γενέτειρά του. Η κυρία Dödsbo, όμως, επιθυμούσε να μεταφέρει την τέφρα στην πόλη στην οποία κατοικούσε εκείνη και τα παιδιά της. Όλες οι βαθμίδες των Σουηδικών Δικαστηρίων, καθώς επίσης και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αποφάνθηκαν ότι η σύζυγος δεν έχει αυτό το δικαίωμα δίνοντας έμφαση στα εξής: Α) στην τελευταία επιθυμία του νεκρού, που ήταν να ταφεί η τέφρα του στην πόλη όπου μεγάλωσε και έζησε σχεδόν όλη του τη ζωή, γιατί με εκείνη συνδεόταν συναισθηματικά, Β) στο δικαίωμα της ειρηνικής ανάπαυσης νεκρού, Γ) στο δικαίωμα όλες οι μετά θάνατον επιθυμίες των ζώντων πολιτών να γίνονται σεβαστές. Η υπόθεση *Elberte κατά Λετονίας* της 13.01.2015 (αριθ. προσφ. 61243/08) εξάλλου αφορούσε την αφαίρεση των ιστών του σώματος του αποθανόντος συζύγου της κας Elberte από τους ιατροδικαστές μετά τον θάνατό του, εν αγνοία της ή χωρίς τη συγκατάθεσή της. Εν αγνοία της είχαν αφαιρεθεί, λοιπόν, οι ιστοί από το σώμα του συζύγου της μετά τη νεκροψία και αποστάλθηκαν σε μια φαρμακευτική εταιρεία στη Γερμανία για τη δημιουργία βιοεμφυτευμάτων. Η προσφεύγουσα έμαθε το γεγονός αυτό δύο χρόνια μετά τον θάνατο του συζύγου της, όταν διεξήχθη ανάκριση στη Λετονία με αφορμή ισχυρισμούς για μεγάλης κλίμακας παράνομη αφαίρεση οργάνων και ιστών από πτώματα. Ωστόσο, οι εγχώριες αρχές τελικά δεν διακρίβωσαν την ύπαρξη στοιχείων του εγκλήματος. Το Δικαστήριο έκρινε ειδικότερα ότι το εθνικό δίκαιο όσον αφορά την προϋπόθεση συναίνεσης για την αφαίρεση των ιστών στερείται σαφήνειας και κατάλληλων νομικών διασφαλίσεων έναντι της αυθαιρέσις. Παρόλο που αναφέρει ότι το νομικό πλαίσιο θα επέτρεπε στους πλησιέστερους συγγενείς να εκφράσουν τη συναίνεση ή την άρνησή τους σε σχέση με την αφαίρεση των ιστών, δεν καθορίζει με σαφήνεια τη σχετική υποχρέωση ή ευχέρεια των εμπειρογνομόνων για την εξασφάλιση αυτής της συναίνεσης. Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η προσφεύγουσα είχε να αντιμετωπίσει μια μακρά περίοδο αβεβαιότητας και αγωνίας που αφορούσε τη φύση, τον τρόπο και τον σκοπό της αφαίρεσης των ιστών από το σώμα του συζύγου της, υπογραμμίζοντας ότι στον ειδικό τομέα της μεταμόσχευσης οργάνων και ιστών το ανθρώπινο σώμα έπρεπε να αντιμετωπίζεται με σεβασμό, ακόμη και μετά τον θάνατο. Το Δικαστήριο έκρινε ομόφωνα ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 3 (απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης) καθώς και του άρθρου 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) της ΕΣΔΑ.

(άρθρο 3 παρ. 3 του α.ν. 582/1968)⁶⁰. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 3 του α.ν. 582/1968 «διά της συστάσεως οικογενειακού τάφου παρέχεται αποκλειστικόν δικαίωμα ταφής εν αυτώ μόνον του προς ον η παραχώρησις, του συζύγου ή της συζύγου αυτού, των κατ' ευθείαν γραμμήν ανιόντων και κατιόντων αυτού νομίμων, θετών, νομιμοποιηθέντων και αναγνωρισθέντων μετά των συζύγων και κατιόντων αυτών, του πατρός ή μητρός του συζύγου ή της συζύγου του προς ον η παραχώρησις, ως και των μη εχόντων ιδίαν οικογένειαν αδελφών αυτού, εφόσον συγκατατίθεται εγγράφως ούτος και μη υπάρχοντος αυτού ο σύζυγος ή η σύζυγος και οι κατιόντες αυτού».

Η νομολογία δέχεται ότι η σύνδεση της οικογένειας με τον νεκρό επιτυγχάνεται με την εξασφάλιση και την παροχή της δυνατότητας στους συγγενείς αφενός μεν να ενταφιάζουν και να φυλάττουν τα υπολείμματα της προσωπικότητας των προσφιλών νεκρών τους, πτώματα και οστά (που ως υπολείμματα του πτώματος πρέπει να έχουν την ίδια νομική σημασία με αυτό)⁶¹, αφετέρου δε να εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους (αγάπης, τιμής, ευλάβειας, ευγνωμοσύνης) προς τους νεκρούς τους μέσω της επικοινωνίας με τον χώρο ταφής ή φύλαξης των οστών αυτών και περιποίησης του τάφου ή της οστεοθήκης. Με τον τρόπο αυτό, οι συγγενείς εξακολουθούν να συνδέονται, και μετά

την αποσύνθεση του πτώματος, με τη μνήμη της προσωπικότητας του συγκεκριμένου αγαπημένου νεκρού για όσο διάστημα ο χρόνος δεν καταλύει τη σύνδεση αυτή⁶². Ενόψει δε της ισχυρής συναισθηματικής φόρτισης που χαρακτηρίζει την ως άνω σχέση των ζώντων συγγενών προς τη μνήμη των νεκρών προσφιλών τους προσώπων, ανακύπτει ιδιαίτερη υποχρέωση των αρμοδίων για τη λειτουργία των κοιμητηρίων οργάνων, απορρέουσα από τη φύση και την αποστολή της υπηρεσίας, προς επίδειξη άκρας επιμέλειας, ώστε να αποφεύγονται εσφαλμένες ενέργειες οι οποίες είναι δυνατό να τη διαταράξουν ή να τη διασπάσουν.

Το ζήτημα του ρόλου της οικογένειας στα ζητήματα ταφής έχει απασχολήσει και τη γαλλική θεωρία⁶³, με κύρια όμως αναφορά στον ρόλο του κράτους ιδίως ενόψει του περιορισμού του ρόλου της θρησκείας.

Η σημασία της σχέσης της οικογένειας με το νεκρό σώμα μέλους της τέθηκε πρόσφατα στην επικαιρότητα με αφορμή την ταφή του Μίκη Θεοδωράκη⁶⁴.

VII. Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΤΑΦΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Η βούληση του προσώπου συνδέεται αρχικά

⁶⁰ Μεταξύ άλλων βλ. Πράτσια Χ., *Οι οικογενειακοί τάφοι και τα επ' αυτών δικαιώματα*, Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου 13, 1946, σελ. 165 επ.

⁶¹ Βλ. ΕφΑθ 5316/1990 Δνθ 1991 σ. 1043.

⁶² ΔΕφΑθ 2156/2010.

⁶³ Η έκθεση «Rapport Aubert» του 1980 περιόριζε σημαντικά τον ρόλο της οικογένειας και της ελευθερίας της ως προς τους νεκρούς, προάγοντας την κρατική αρμοδιότητα σημειώνοντας ειδικά: «C'est la puissance publique qui, pour des raisons hautement légitimes, assure l'organisation sociale de la mort. Mais la mort demeure malgré tout et d'abord un événement intime, en face duquel il convient que la famille dispose de la plus grande liberté. Cette liberté familiale s'étend à la liberté des associations à but non lucratif, qu'elles soient religieuses ou laïques. Les événements historiques qui ont fondé pour une large part les textes de 1804 et 1904 n'ont plus le même écho aujourd'hui».

⁶⁴ Προσωρινή διαταγή έως τη Δευτέρα (06.09.2021), οπότε και ορίστηκε η συζήτηση των ασφαλιστικών μέτρων, εξέδωσε το Μονομελές Πρωτοδικείο της Αθήνας, βάσει της οποίας απαγορεύει οποιαδήποτε ενέργεια για τον ενταφιασμό του Μίκη Θεοδωράκη στο Βραχάτι Κορινθίας. Είχε προηγηθεί η αίτηση ασφαλιστικών μέτρων που κατέθεσαν στο Μονομελές Πρωτοδικείο της Αθήνας οι «εκτελεστές» της τελευταίας επιθυμίας του Μίκη Θεοδωράκη να ταφεί στον Γαλατά Χανίων, σε αντίθεση με το συγγενικό περιβάλλον του μεγάλου μουσικοσυνθέτη που ζητούσε να ταφεί στο Βραχάτι Κορινθίας. Το απόγευμα της Παρασκευής δόθηκε στη δημοσιότητα μια επιστολή του προς τον τότε Δήμαρχο Χανίων με την επιθυμία του να ταφεί στον Γαλατά Χανίων.

με την ιδιότητά του ως ζώντος προσώπου. Ο νεκρός και το νεκρό σώμα δεν μπορεί να είναι υποκείμενο συνταγματικών δικαιωμάτων. Κρίσιμη διάταξη που θα μπορούσε να αφορά στον θάνατο και στο σώμα του νεκρού, όταν το πρόσωπο δεν βούλεται το ίδιο πλέον, είναι το άρθρο 2 (1) Σ. Υπό την έννοια αυτή, το νεκρό ανθρώπινο σώμα εμπίπτει στην αξία του ανθρώπου, καθώς η αξία αυτή αφορά τον άνθρωπο όπως γίνεται νοητός. Ο θάνατος δηλαδή στην περίπτωση αυτή νοηματοδοτείται μέσα από τη ζωή. Η νομολογία πράγματι εκτιμά ότι η ρύθμιση ζητημάτων σε σχέση με την απόδοση τιμής στο νεκρό σώμα υπάγεται στο άρθρο 2 παρ. 1 του Σ και επίσης στο άρθρο 5 παρ. 1⁶⁵.

Εφόσον γίνει δεκτό ότι ο άνθρωπος ως υποκείμενο συνταγματικών δικαιωμάτων δύναται να ρυθμίζει με τη βούλησή του τα του θανάτου του, βρισκόμαστε ενώπιον μία παραδοχής που ανατρέπει ταμπού και αντιλήψεις της συνολικής μας ιστορίας: η σχέση του ανθρώπου με τον θάνατο βρίσκεται στην καρδιά της ιστορίας του πολιτισμού και το δίχως άλλο μέχρι σήμερα δεν διακατέχεται από το δικαίωμα επιλογής του ανθρώπου, αλλά μάλλον ετεροπροσδιορίζεται. Και για μεν τις περιουσιακές σχέσεις, τα κληρονομικά δικαιώματα μετά τον θάνατο κάποιου καθιστούν τη βούλησή του σημαντική λόγω του ότι απευθύνονται σε κληρονόμους ή δημιουργούν διεκδικήσεις πολυετούς συχνά διάρκειας. Ως προς το νεκρό σώμα, όμως, η βούληση του προσώπου δεν είναι αυτονόητο ούτε ότι θα γίνει σεβαστή, ούτε ότι θα υπάρξει χρόνος ικανός για την προάσπισή της⁶⁶. Τίθεται, λοιπόν, σειρά ζητημάτων που σχετίζουν τη βούληση του ζώντος και την έκτασή της ως προς τα του θανάτου του, όπως τη σχέση της

με το κράτος και τις εκτιμήσεις του, με τη θρησκεία και τις εκτιμήσεις της, με την οικογένεια και τις εκτιμήσεις της, αλλά ενίοτε και με την ίδια την επιστήμη και τις εκάστοτε αντιλήψεις της. Τίθεται ιδίως το ζήτημα του πόσος χρόνος διατίθεται για την πραγμάτωσή της (σύντομες δικαστικές προθεσμίες) και ποιες συνέπειες υπάρχουν αν αυτή δεν τηρηθεί (ανάγκη νομοθετικών ρυθμίσεων ad hoc).

Από τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και στη θρησκευτική ελευθερία (άρθρα 5 § 1 και 13 § 1 Σ. αντιστοίχως) απορρέει η δυνατότητα και ελευθερία να επιλέξει καθένας τον τρόπο της κηδείας του, θρησκευτικό ή «κοσμικο-πολιτικό», με σχετική δήλωσή του ή ακόμη και με τη συμπερίληψη στη διαθήκη του της σχετικής επιθυμίας του, η οποία πρέπει να γίνεται σεβαστή⁶⁷.

Η αναγωγή στη θεμελιώδη αυτή βάση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λειτουργεί νομιμοποιητικά για τρεις διακριτές όψεις δικαιωμάτων που εμπλέκονται στο ζήτημα της ταφής (ή της διάθεσης με άλλον τρόπο του νεκρού σώματος): πρώτον, ο σεβασμός στην ανθρωπινή αξιοπρέπεια που επιτάσσει την αξιοπρεπή (σύμφωνα με τις συνήθειες πρακτικές του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου αναφοράς) μεταχείριση του ανθρώπινου λειψάνου, δεύτερον, η προσωπική αυτονομία που επιβάλλει να γίνονται σεβαστές επιθυμίες του προσώπου για τη μετά θάνατον ρύθμιση της κατάληξης του σώματός του, και τρίτον, το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των συγγενικών προσώπων, επί του οποίου θεμελιώνεται ένα συγκεκριμένο δικαίωμα σεβασμού του πένθους τους.

⁶⁵ ΤρΔΠρΑθ 20228/2018 Ισοκράτης, η οποία αφορά στο δικαίωμα ταφής σε οικογενειακό τάφο και ρητή μνεία στο Σύνταγμα «3. Επειδή, περαιτέρω, στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται ότι: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας», ενώ επίσης στο άρθρο 5 παρ. 1 ορίζεται ότι: «Εκαστος δικαιούται να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του...». Στην προκειμένη περίπτωση είχε προηγηθεί εκταφή συγγενούς που είχε προαποβιώσει, χωρίς συναίνεση των συγγενών.

⁶⁶ Σχετικά οι μνημονευθείσες ρυθμίσεις του γαλλικού δικαίου που κατατείνουν στην κατοχύρωση της βούλησης αυτής, βλ. προηγούμενως, υποσ. 23.

⁶⁷ Βλ. Μ. Πρ. Αθ. 6822/2008 Ασφ. Μ.: Νομοκανονικά 1/2009, σελ. 176 επ., με παρατ. Γ. Ανδρουτσόπουλου και προηγούμενως, υποσ. 8 και 10.

Κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁶⁸, ζητήματα που αφορούν την ταφή προσώπου (στην πρώτη περίπτωση η άρνηση χορήγησης άδειας για μεταφορά της τεφροδόχου σε άλλο οικογενειακό τάφο, στη δεύτερη περίπτωση η μη παράδοση σώματος για ταφή στους συγγενείς μετά τον θάνατο) εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ υπό δύο έννοιες: προστατεύεται αφενός η βούληση του προσώπου για το σώμα του μετά θάνατον, αφετέρου η επιθυμία των οικείων του να μπορούν να επισκέπτονται τον τάφο του ως μέρος της διαδικασίας του πένθους.

Περιορισμοί στα δικαιώματα αυτά μπορούν να επιβληθούν για λόγους δημόσιας ή εθνικής ασφάλειας, δημόσιας τάξης, οικονομικής ευμερείας, πρόληψης ποινικών παραβάσεων και προστασίας της υγείας ή της ηθικής, βάσει της παρ. 2 του άρθρου 8. Υπό την έννοια αυτή, μπορεί να επιβληθούν (για λόγους υγιονομικούς ή προστασίας της κοινωνικής ηθικής) περιορισμοί στον τρόπο ή στον τόπο ταφής ή απόρριψης της τέφρας (π.χ. όχι τάφοι σε ιδιωτικούς χώρους, υποχρέωση ταφής εντός συγκεκριμένης προθεσμίας, όχι διασπορά της τέφρας στην ξηρά κ.λπ.). Πέραν τούτου, το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ απαγορεύει (σε συνδυασμό με το άρθρο 8) οποια-

δήποτε διάκριση λόγω θρησκείας και μάλιστα χωρίς να υπάρχει ρητή λίστα περιορισμών. Η άρνηση διάθεσης κατάλληλου χώρου προς ταφή ατόμων συγκεκριμένης θρησκείας συνιστά απαγορευμένη (άμεση ή θεσμική) διάκριση κατά την έννοια του άρθρου 14 ΕΣΔΑ, όπως και κατά την έννοια του άρθρου 13 παρ. 1 εδ. β' του ελληνικού Συντάγματος⁶⁹. Παρατηρείται, συνεπώς, η τάση σε ευρωπαϊκό επίπεδο η βούληση του προσώπου πλέον να υπερισχύει των κρατικών και θρησκευτικών θέσεων και αρμόζει να διερευνηθεί η οριοθέτησή τους.

Το ζήτημα της σχέσης της βούλησης του προσώπου ως προς το νεκρό του σώμα τέθηκε πρόσφατα και με την απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C342/17 Memoria Srl, Antonia Dall'Antonia Κατά Comune di Padova της 14ης Νοεμβρίου 2018. Η απόφαση αυτή προέκρινε την επιλογή του θανόντος να φυλάσσει την τεφροδόχο σύμφωνα με τη βούλησή του, σε σχέση με τη θέση της κοινότητας της Πάντοβα που ισχυριζόταν ότι προέχει η κρατική ρύθμιση του ζητήματος στο πλαίσιο της ιταλικής νομοθεσίας και του κανονισμού κοιμητηρίων που εφαρμόζει⁷⁰. Όμως, και το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει από ετών τοποθετηθεί ως

⁶⁸ Μεταξύ άλλων βλ. *Ellis Poluhas Dödsbo v. Sweden*, Application no. 61564/00, [link](#), τελευταία πρόσβαση 27.11.2021, αλλά και *Sabanchiyeva and Others v. Russia*, Application no. 38450/05 και προηγουμένως, υποσ. 38.

⁶⁹ Herrmann J. R., *Proper and improper use of the dead body: A Legal Perspective from Europe*, SSRN-id1955444. SSRN Electronic Journal, 2011.

⁷⁰ Σε σχέση με τα πραγματικά περιστατικά, σημειώνεται ότι η Memoria είναι μια εταιρεία της οποίας η δραστηριότητα συνίσταται στην παροχή προς τις οικογένειες των αποτεφρωθέντων υπηρεσίας φυλάξεως των τεφροδόχων τους μέσω συμβάσεων παρακωρήσεως του δικαιώματος χρήσεως χώρων για την τοποθέτηση των εν λόγω τεφροδόχων σε τεφροφυλάκια. Η υπηρεσία αυτή παρουσιάζεται ως αποσκοπούσα στο να παράσχει στις οικογένειες τη δυνατότητα να αποφύγουν τη φύλαξη τέτοιων τεφροδόχων στις οικίες τους, προσφέροντάς τους ταυτόχρονα ευκολότερη πρόσβαση στους χώρους όπου φυλάσσονται οι εν λόγω τεφροδόχοι σε σχέση με ό,τι συμβαίνει με τα κοιμητήρια. Οι χώροι όπου φυλάσσονται οι εν λόγω τεφροδόχοι παρουσιάζονται ως αποκλειστικώς προοριζόμενοι για τη φύλαξή τους, σε ένα περιβάλλον αισθητικώς ευχάριστο, ήσυχο, προστατευμένο και κατάλληλο για την ενατένιση και την προσευχή στη μνήμη των θανόντων. Από τον Σεπτέμβριο του 2015, η Memoria άρχισε να λειτουργεί τους χώρους που προορίζονται αποκλειστικώς για την υποδοχή τεφροδόχων, τους οποίους η εν λόγω εταιρεία αποκαλεί «τόπους μνήμης» και οι οποίοι ευρίσκονται σε διάφορες συνοικίες του Δήμου της Πάδοβας. Η πρόσβαση των μελών της οικογένειας του θανόντος στους χώρους αυτούς τελεί υπό τον όρο της αποδοχής ενός εσωτερικού κώδικα συμπεριφοράς, ο οποίος επιβάλλει, μεταξύ άλλων, την τήρηση κανόνων καλής συμπεριφοράς, ευπρέπειας και σεβασμού, την απαγόρευση καταναλώσεως αλκοολούχων ποτών και την υποχρέωση ευπρεπούς ενδυμασίας. Η διάδικος A. Dall'Antonia είναι δυνητικός πελάτης της Memoria, καθόσον σκόπευε να δώσει προς αποτέφρωση τη σορό του συζύγου της και να μεταφέρει την τέφρα του σε μία από τις εν λόγω εγκαταστάσεις. Ωστόσο, ο Δήμος της Πάδοβας

προς το ζήτημα αναδεικνύοντας τη βούληση ως προέχουσα⁷¹. Σύμφωνα με τη νομολογία, η επιθυμία του αιτούντος ως προς την κατάληξη της τέφρας του συνδέεται με το δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής.

Όμως, και η εθνική μας νομοθεσία (παρότι δεν ρυθμίζει ούτε κυρώσεις ούτε σύντομες προθεσμίες ή άλλα μέτρα) έχει αντιμετωπίσει το θέμα κατά τρόπο που η προσέγγιση σε επίπεδο πηγών δικαίου να είναι εξίσου συναρπαστική με τη συζήτηση σε επίπεδο φιλοσοφίας: Γιατί, αλήθεια, τι πιο συναρπαστικό από την κυριαρχία της βούλησης στον θάνατο;

VIII. Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟ Ή ΤΗΝ ΑΠΟΤΕΦΡΩΣΗ

Σύμφωνα με το άρθρ. 15 του ν. Ν 4368/2016 «Μέτρα επιτάχυνσης του κυβερνητικού έργου και άλλες διατάξεις» δόθηκε η δυνατότητα επιλογής τύπου ενταφιασμού, η οποία συνιστά δικαίωμα του προσώπου⁷². Κάθε φυσικό πρόσωπο, εφόσον το επιθυμεί, αναφέρει ο νόμος, μπορεί ελεύθερα με ρητή, χωρίς όρο ή αίρεση, δήλωσή του ενώπιον συμβολαιογράφου να ορίσει τον τύπο της τελετής της κηδείας του και τον τόπο ενταφιασμού του. Με τη δήλωσή του αυτή ορίζονται τα πρόσωπα, συγγενικά ή μη, που θα εκτελέσουν την επιθυμία του, τα οποία με σχετική δήλωσή τους στο ίδιο συμβολαιογραφικό έντυπο αποδέχονται τη δήλωση του προσώπου και αναλαμβάνουν την υποχρέωση να την εκτελέσουν. Εφόσον τηρηθεί ο κατά τα ανωτέρω τύπος και η διατυπωθείσα επιθυμία του θανόντος δεν αντίκειται σε κανόνες δημόσιας τάξης, υγιεινής ή στα χρηστά ήθη, τα αρμόδια όργανα ή οι υπηρεσίες που επιμελούνται

της ταφής του νεκρού οφείλουν να συμμορφώνονται στη διατυπωθείσα επιθυμία του θανόντος χωρίς οποιαδήποτε άλλη προϋπόθεση ή διαδικασία, ακόμη και αν εναντιωθούν συγγενείς οποιουδήποτε βαθμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τέθηκε και το ζήτημα της ταφής του Μίκη Θεοδωράκη. Η πρόσφατη δικαστική απόφαση κινείται προς την κατεύθυνση της δυνατότητας επιλογής τύπου και τρόπου ταφής στη βάση της ελεύθερης βούλησης, επιτρέποντας δηλαδή σε κάποιον να ρυθμίσει τα της ταφής του με ιδιωτική βούληση. Βέβαια, κανείς δεν μας λέει πώς στην περίπτωση αυτή θα συντελεστεί ο σκοπός του νόμου όπως τον αντιλήφθηκε η νομολογία που αναφέραμε πιο πάνω που αφορά στην οικογένεια. Αλλά αποτελεί επιλογή εκάστου να ταφεί ως έζησε και σύμφωνα με τη βούλησή του, καθώς η έννομη τάξη ρυθμίζει την προστασία της προσωπικότητας και της αξιοπρέπειας σε συνταγματικό επίπεδο, καθιστώντας τις σχετικές ρυθμίσεις ως προς τη βούληση του προσώπου αναντίρρητα σύμφωνες με το Σύνταγμα. Ο σεβασμός στο σώμα του νεκρού αποτελεί στον σύγχρονο δυτικό κόσμο απόρροια του σεβασμού στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ως αντανάκλαση της μοναδικότητας που αναγνωρίζεται σε κάθε πρόσωπο όσο βρίσκεται εν ζωή. Η αναγωγή στη θεμελιώδη αυτή βάση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λειτουργεί νομιμοποιητικά για τρεις διακριτές όψεις δικαιωμάτων που εμπλέκονται στο ζήτημα της ταφής (ή της διάθεσης με άλλον τρόπο του νεκρού σώματος): πρώτον, τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια που επιτάσσει την αξιοπρεπή μεταχείριση του ανθρώπινου λειψάνου, δεύτερον, την προσωπική αυτονομία που επιβάλλει

εξέδωσε την απόφαση υπ' αριθ. 84 της 30ής Νοεμβρίου 2015, με την οποία τροποποιήθηκε ο δημοτικός κανονισμός περί των υπηρεσιών κοιμητηρίων. Οι επελθούσες τροποποιήσεις έχουν ως αποτέλεσμα ότι αποκλείεται ρητώς η δυνατότητα του θεματοφύλακα μιας τεφροδόχου να προσφεύγει στις υπηρεσίες ιδιωτικής επιχειρήσεως, της οποίας η διαχείριση είναι ανεξάρτητη σε σχέση με τη δημοτική υπηρεσία κοιμητηρίων, προς τον σκοπό της φυλάξεως της εν λόγω τεφροδόχου εκτός της οικίας.

⁷¹ *Elli Poluhas Dödsbo v. Sweden*, Application No. 61564/00, [link](#), τελευταία πρόσβαση 27.11.2021.

⁷² Άρθρ. 15 Ν 4368/2016. Σχετικά βλ. και Ανδρουτσόπουλο Γ./Μάρκο Β., *Νομοθετικές παλινωδίες περί την καύση των νεκρών*, Νομοκανονικά, 1, 2016, σελ. 53-88 όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

να γίνονται σεβαστές επιθυμίες του προσώπου για τη μετά θάνατον κατάληξη του σώματός του, και τρίτον, το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των συγγενικών προσώπων, επί του οποίου θεμελιώνεται ένα συγκεκριμένο δικαίωμα σεβασμού του πένθους τους.

ΙΧ. Η ΤΑΦΗ ΕΚΤΟΣ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Με διάταξη νόμου, τροποποιητική του ν. 582/1968⁷³, δίνεται η δυνατότητα ταφής εκτός νεκροταφείων, εντελώς εξαιρετικά με το άρθρ. 2 του ν. 582/1968 εκτός των Μοναστηρίων και των Ησυχαστηρίων που ήδη προβλεπόταν και σε περιβόλους ιδρυμάτων για τον ενταφιασμό προσωπικοτήτων που πρόσφεραν σημαντικές υπηρεσίες στο ίδρυμα.

Η ρύθμιση αυτή τέθηκε για χάρη του Κωνσταντίνου Καραμανλή από τον Μένιο Κουτσόγιωργα, κάπως όπως έγινε για τους βασιλείς στα κτήματα στο Τατόι και εφαρμόσθηκε και για τον Μιχάλη Κακογιάννη. Το φαινόμενο δεν είναι ιστορικά ανάδελφο. Είναι γνωστό ότι ενετικά έγγραφα βεβαιώνουν ότι υπήρχε συνήθεια κατά την εποχή της Βενετοκρατίας να θάβουν τους νεκρούς στους περιβόλους των πολυάριθμων ναών των πόλεων, εντός αυτών, αλλά και σε μονές. Όσοι αρχιεπίσκοποι, επίσκοποι, δούκες, αρχιστράτηγοι και λοιποί ευγενείς και φεουδάρχες πέθαιναν, για παράδειγμα στο Ηράκλειο, θάβονταν στα προαύλια και στους περιβόλους των ναών του Αγίου Μάρκου, του Αγίου Τίτου, του Αγίου Φραγκίσκου κ.λπ. Το ίδιο συνέβαινε και με τους Κρητικούς αρχοντορωμαίους και άλλους προύχοντες Έλληνες κληρικούς και λαϊκούς. Επί Τουρκοκρατίας πάλι επικρατούσε η συνήθεια να θάβονται οι επίσημοι νεκροί, βεζήρηδες, πασάδες, κληρικοί κ.λπ. στους περιβόλους των τζαμιών και των τεκέδων.

Χ. Η ΑΠΟΤΕΦΡΩΣΗ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκδήλωση της βούλησης στο ζήτημα της αποτέφρωσης. Στην Ελλάδα, το ζήτημα της αποτέφρωσης των νεκρών εμφανίστηκε πρώτη φορά στον δημόσιο λόγο το 1960, μετά το θάνατο του διεθνούς αναγνώρισης μουσικού Δημήτρη Μητρόπουλου. Αργότερα, το 1977, ο θάνατος της μεγάλης σοπράνο Μαρίας Κάλλας επανέφερε το θέμα στον δημόσιο προβληματισμό, αναδεικνύοντας την επιθυμία πολλών ανθρώπων που αποτεφρώθηκαν στο εξωτερικό να επιστραφεί η τέφρα τους στην πατρίδα.

Πέρα από άκρως ευαίσθητο ζήτημα προσωπικής επιθυμίας ή θρησκευτικής επιταγής για τον κάθε άνθρωπο, η επιλογή της μετά θάνατον διαχείρισης των σορών αποτελεί ένα κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα αστικού σχεδιασμού και βιώσιμης ανάπτυξης των σύγχρονων πόλεων. Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1980, αρκετοί δήμοι της Αττικής εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για τον κορεσμό των κοιμητηρίων.

Το 1997, η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Αποτέφρωσης εγκαινίασε την εποχή που τα αιτήματα της νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην καύση αλλά και της δημιουργίας υποδομών αποτέφρωσης αρχίζουν να τίθενται εμπειριστατωμένα και να ωριμάζουν στην κοινή συνείδηση και στην ατζέντα πολιτικών από όλο το φάσμα του κομματικού συστήματος. Μετά από σχεδόν 20 χρόνια, το 2006, επιτράπηκε και στην Ελλάδα με την ψήφιση σχετικού νόμου (3448/2006, άρθρ. 35) η αποτέφρωση σε όσους το επιτρέπουν οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του άρθρου:

«1. Η αποτέφρωση νεκρών πραγματοποιείται υποχρεωτικά στα Κέντρα Αποτέφρωσης Νεκρών (KAN). ΦΕΚ Α 21/21.2.2016»⁷⁴.

⁷³ Άρθρ. 52 του Ν.1416/1984 (ΦΕΚ Α 18).

⁷⁴ Το άρθρ. 139 του ν. 4495/2017 (Α' 167) αντικατέστησε διατάξεις σχετικές με τα Κέντρα Αποτέφρωσης Νεκρών (άρθρο 35 παρ. 2 πρώτο εδάφιο του ν. 3448/2006, Α' 57, όπως το άρθρο αυτό είχε ήδη αντικατασταθεί στο σύνολό του με το άρθρο 48 του ν. 4277/2014, Α' 156) ως εξής: «2. Η χωροθέτηση των Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών επιτρέπεται σε περιοχές στις οποίες έχουν καθοριστεί οι χρήσεις γης των άρθρων 5, 6, 7 και 10 του από 23.2.1987

Το πρώτο αποτεφρωτήριο νεκρών στην Ελλάδα άρχισε να λειτουργεί τον Οκτώβριο του 2019 στην περιοχή της Ριτσώνας. Η χωροθέτηση αποτεφρωτηρίου αποτελεί πάντως ζήτημα αμφιλεγόμενο και απασχόλησε μέχρι πρόσφατα τη νομολογία του ΣτΕ⁷⁵.

Η αποτέφρωση, σύμφωνα με το άρθρ. 49 του νόμου 4277/2014⁷⁶, γίνεται 62 ώρες από τη διαπίστωση του θανάτου και η τέφρα παραδίδεται 2-3 ώρες μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας.

Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο:

«1. Για την αποτέφρωση νεκρών συντάσσεται ληξιαρχική πράξη εντός εξήντα ωρών από το θάνατο και αφού προηγουμένως προσκομισθούν, πέραν των απαιτούμενων κατά το άρθρο 32 του ν. 344/1976 “Περί Ληξιαρχικών Πράξεων” (Α΄ 143) δικαιολογητικών και τα εξής:

(α) Έγγραφο δήλωση ή σημείωμα του θανόντος ότι επιθυμούσε την αποτέφρωση της σωρού του. Αν ο θανών δεν κατέλιπε τέτοια δήλωση ή σημείωμα, έγγραφο δήλωση του/της συζύγου αυτού ή του/της εν ζωή συντρόφου του θανόντος με τον/την οποίο/α ο τελευταίος είχε συνάψει σύμφωνο συμβίωσης κατά τα προβλεπόμενα από το άρθρο 1 του ν. 3719/2008 “Μεταρρυθμίσεις για την οικογένεια, το παιδί και άλλες διατάξεις” (Α΄ 240) ή, τέλος, των συγγενών πρώτου ή δευτέρου βαθμού του θανόντος, με βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής...».

Διαπιστώνει κανείς, λοιπόν, ότι και η αποτέφρωση συνδέθηκε με τη βούληση του ζώντος προσώπου ως προς τη διαχείριση του σώματός του μετά θάνατον ή της οικογένειάς του. Η δήλωση των προσώπων στην περίπτωση αυτή

γίνεται με έγγραφο, αλλά ο νόμος δεν απαιτεί συμβολαιογραφικό τύπο. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο νομοθέτης εκτός από τη βούληση του ίδιου του προσώπου ικανοποιείται και με τη δήλωση του/της συζύγου αυτού ή του/της εν ζωή συντρόφου του θανόντος με τον/την οποίο/α ο τελευταίος είχε συνάψει σύμφωνο συμβίωσης ή, τέλος, των συγγενών πρώτου ή δευτέρου βαθμού του θανόντος, με βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής τους.

Η βούληση του προσώπου είναι σημαντική και για τη διαχείριση της τέφρας του, καθώς στο άρθρ. 49 α⁷⁷ του ίδιου νόμου ορίζεται ότι εφόσον δεν υφίσταται ρητή δήλωση του αποθανόντος για τη διαχείριση της τέφρας, σύμφωνα με τα οριζόμενα στις προηγούμενες παραγράφους, για το ζήτημα αυτό αποφασίζουν ο/η σύζυγος και οι συγγενείς του, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, έως και τον τέταρτο βαθμό κατά σειρά τάξεως, ενώ για κάθε μεταβολή στη διαχείριση της τέφρας αποφασίζουν ο/η σύζυγος και οι ανωτέρω συγγενείς του νεκρού κατά σειρά τάξεως. Σε κάθε περίπτωση αδυναμίας πραγματοποίησης της βούλησης του θανόντος, καθώς και σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ συγγενών της ίδιας τάξης, αποφαιίνεται ο Εισαγγελέας στην περιφέρεια του οποίου φυλάσσεται η τεφροδόχος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ζήτημα του νεκρού σώματος θέτει σειρά συνταγματικών ζητημάτων, καθώς ούτε η νομοθεσία ούτε η νομολογία έχουν προχωρήσει σε μεγάλη έκταση σε συστηματική του αντιμετώ-

προεδρικού διατάγματος (Δ΄ 166), καθώς και σε χώρους κοινωνικών και πολιτιστικών λειτουργιών, οι οποίοι βρίσκονται μέσα στους κοινόχρηστους χώρους της παρ. 8 του άρθρου 3 του από 20.9.1995 προεδρικού διατάγματος (Δ΄ 1049) της περιοχής του Ελαιώνα».

⁷⁵ Νόμιμη έκρινε με δύο αποφάσεις της η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας τη λειτουργία Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών στην περιοχή του Ελαιώνα του Δήμου Αθηναίων. Η Ολομέλεια του ΣτΕ με τις υπ’ αριθμ. 707 και 708/2020 αποφάσεις της απέρριψε αιτήσεις ακυρώσεως που είχαν καταθέσει ιδιοκτήτες ακινήτων της περιοχής του Ελαιώνα Αττικής κατά της σχετικής απόφασης του Υπουργού Περιβάλλοντος, με την οποία καθορίστηκαν τα οικοδομικά τετράγωνα 17 και 29 του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου του Δήμου Αθηναίων, ως χώρος για την εγκατάσταση Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών.

⁷⁶ Ν. 4277/2014 Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας-Αττικής και άλλες διατάξεις.

⁷⁷ Το άρθρο 49α προστέθηκε με το άρθρο 92 παρ. 3 Ν. 4368/2016, ΦΕΚ Α 21/21.2.2016.

πιση. Δημιουργείται σταδιακά ένα σύνολο αποφάσεων του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ που συνιστούν οδηγό για τα κράτη, χωρίς φυσικά να σημαίνει ότι έχει αντιμετωπισθεί το θέμα με σύστημα λόγω της λεπτότητας των χειρισμών που απαιτεί. Από την Αντιγόνη ακόμη του Σοφοκλή γνωρίζουμε ότι τα ζητήματα ταφής είναι μεγάλης σημασίας για τους ανθρώπους και συνδέονται με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την ίδια τους την υπόσταση στον κόσμο. Ισχυρά έθιμα διέπουν τις τιμές που δίδονται στους νεκρούς, αλλά και απαιτείται τήρηση θρησκευτικών τελετών. Τα θέματα αυτά αντιμετώπισε πλέον ο νομοθέτης στη βάση της προέχουσας βούλησης του προσώπου, πλην όμως ακόμη δεν έχει μπορέσει να φωτίσει σημαντικές πτυχές του θέματος, όπως είναι αυτή της τύχης των σωμάτων των νεκρών ανώνυμων προσφύγων και μεταναστών, τις κυρώσεις σε περίπτωση μη αποδοχής της βούλησης του νεκρού, τις προθεσμίες και τους δικαιούχους για τη διεκδίκηση της βούλησης του νεκρού κ.ο.κ. Η επιλογή αυτή αναδεικνύει ότι ενώ μέχρι σήμερα το ζήτημα του σεβασμού των νεκρών επαφίετο στην κοινωνία, η οποία προόδευε στο πλαίσιο του σεβασμού προς τους προγόνους, διεθνής τάση πλέον είναι η δήλωση βούλησης του ζώντος προσώπου ως προς τα μετά θάνατον τελετουργικά. Από την άποψη αυτή, η ρύθμιση της τύχης του νεκρού σώματος από το ίδιο το πρόσωπο ενώ βρίσκεται εν ζωή αναδεικνύει τη βούληση ως καταλύτη της μνήμης και της λήθης: τούτο κατά την άποψή μας αποτελεί ένα ελάχιστο ζητούμενο του προσώπου που όταν γεννιέται έχει ελάχιστη δυνατότητα να βούλευται και όταν δύναται να βούλευται έχει περιορισμένες επιλογές εν τοις πράγμασι. Η έκφραση

αυτής της επιθυμίας του ζώντος, η οποία μάλιστα αποσυνδέεται από τα περιουσιακά ζητήματα πλήρως, αποτελεί την πλέον ισχυρή εκδήλωση της ελευθερίας της βούλησης, καθώς αφενός συντελείται όταν ο βουλούμενος δεν είναι πλέον παρών, αφετέρου του επιτρέπει να συγκρουστεί με τα ισχυρότερα κοινωνικά και νομοθετικά ταμπού σε έναν χρόνο που δεν θα έχει καμία συνέπεια για τον ίδιο εφεξής⁷⁸.

Η εποχή μας πρόσφερε, λοιπόν, στον θάνατο μια τεράστια γοητεία κατά τον τρόπο αυτό και πραγμάτωσε το τολμηρότερο όνειρο κάθε εφήβου: να πράττει κατά το δοκούν, χωρίς συνέπειες, μόνο και μόνο επειδή βούλεται, έστω και αν τούτο σημαίνει την απόλυτη λήθη, η κουλτούρα της οποίας παράλληλα με αυτήν της μνήμης αφήνει πλέον τους πλείστους εξ ημών αδιάφορους. Υπό την έννοια αυτή, κατά την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων που διέπουν το όλο θέμα, όπως προεκτέθηκαν, το άρθ. 5.1 Σ. θα πρέπει να υπερισχύει παράλληλα με το άρθ. 2.1 Σ., ενόψει του να καμφθεί σταδιακά το τεκμήριο υπέρ των θρησκευτικών και εθιμικών τελετουργιών, το οποίο εν τέλει καθιστά εξαίρεση την εκάστοτε δηλούμενη επιλογή ως το νεκρό σώμα εκάστου. Το Σύνταγμα εξάλλου θα πρέπει να αποτελέσει την ερμηνευτική βάση της ρύθμισης των κυρώσεων σε περίπτωση μη τήρησης της βούλησης του θανόντος αλλά και τον τρόπο δικαστικής της προστασίας. Το Σύνταγμα εν τέλει θα πρέπει να απαντήσει στο μείζον ζήτημα του σεβασμού των σωμάτων των προσώπων χωρίς ταυτότητα και δικαιώματα, όπως είναι τα πάμπολλα σώματα των νεκρών μεταναστών ή προσφύγων που απέμειναν ως μαρτυρία της ελπίδας για μια καλύτερη ζωή. □

⁷⁸ Για τη μοναδικότητα και τη μοναχικότητα τέτοιου είδους επιλογών βλ. προηγουμένως, υποσ. 26, σελ. 74.